

دوکتۆر کهمال مهزهر ئهحمهد
خهباتی پزگاریخوازی کورد و ئازهر له ئیتران

دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی

زنجیره‌ی روژشنبیری

*

خاوه‌نی ئیمتیاز: شهوکهت شیخ یه‌زدین

سه‌رتووهر: به‌دران ئهحمهد هه‌یب

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ئاراس، گهره‌کی خانزاد، هه‌ولیتیر

س.پ. ژماره: ١

www.araspublisher.com

وشه يه ك

خويندنه رى خوشه ويست...

ئوهوى بهردهستت دوو بهشى (شه شه م و حه وته م)ى كتيبى
(دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر)ى ماموستاى
ميژوونووس دوكتور كه مال مهزه ر ئه حمده كه سالى
١٩٨٥ به زمانى عه ره بى بلا بوته وه.

ئوهوى راستى بى له گه ل خويندنه وهى كتيب كه ئه و دوو به شه
پتر سه رنجيان راكيشام، پرواشم وابوو كه هيند دهه پين
بكرينه كوردي بويه به ناگادارى دوكتور و به گويره ي توانا
وه رم گيران، به و هيوايه ي بى كه لك نه بى و وه رگيرانه كه ش
به دللى ماموستا دوكتور كه مال بى، منيش توانيسيم
خزمه تيكى بچووك بكه م.

نازاد

پیشه‌گی

که‌مال مه‌زه‌ر

له ئی‌ران پتر له ۳۰ نه‌ته‌وه و گهل و که‌مینه و ده‌سته‌ی ئەسنی جیا‌واز ده‌ژین، زۆریه‌ی هه‌ره زۆریان سه‌ر به‌ره‌گه‌زی ئاری و سامی و تورکن. فارس و نازهر و کورد به‌ریز، چ به‌ژماره و چ به‌سه‌نگی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی له‌ریزی هه‌ره‌پیشه‌وه‌ن، دوا‌ی ئەوان عه‌رب و گه‌یلان و مازهنده‌رانی و تورکمان و به‌ختیاری و تات و تالیش و ئەرمه‌ن و ئاشووری و گورج و ئەفغان و تاجیک و خه‌زه‌ر و هی تر دین. له‌به‌ر ژماره‌یه‌ک هۆی جیا‌وازی په‌وا و نارپه‌وا می‌ژووی هیچ کامیک له‌وه‌ نه‌ته‌وه و گهل و که‌مینانه به‌پرا‌ده‌ی می‌ژووی فارس لیتی نه‌کۆلراوه‌ته‌وه، جگه له‌وه‌ی جاری و اه‌یه‌ لایه‌نی بایه‌خداری می‌ژووی گه‌له‌ نافرسه‌کان شی‌وتینراوه. به‌داخه‌وه به‌شی کورد و تا پرا‌ده‌یه‌کیش نازهر، که له‌گه‌ل کورد دراوسێ و نزیکن، که‌م نییه، ئەوه‌ی پالی پیتوه‌نام له‌وه‌ کتیبه‌مدا که له‌ به‌غدا سالی ۱۹۸۵ به‌زمانی عه‌ره‌بی به‌ناوی «دراسات في تاریخ ایران الحدیث والمعاصر» دوه‌ بلاوم کرده‌وه، ئاو‌پتیکی تایبه‌تی له‌چهنده‌ لایه‌نیکی بایه‌خداری رووداوه‌ نوێ و هاوچه‌رخه‌کانی می‌ژووی ئەو دوو نه‌ته‌وه‌یه‌ بده‌مه‌وه.

سه‌رچاوه‌کانی ئەو دوو به‌شه‌ ئینگلیزی و پرووسی و فارسی و نازهری و عه‌ره‌بی و کوردین، ژماره‌یه‌کیان له‌ سه‌رچاوه‌ کۆنه‌ ره‌سه‌نه‌کانن، ئەوانی تریشیان بۆ ناوه‌ندی هه‌شتاکان سه‌رچاوه‌ی نوێ بوون. هه‌یانه به‌لگه‌نامه‌ی دیپلۆماسین، هه‌شیانه لیکۆلینه‌وه و وتارن، جگه له‌ زانیاری ده‌گمه‌نی ناو رۆژنامه و گۆفاره‌کان. هه‌لبه‌ت له‌ ماوه‌ی حه‌فده‌ سالی رابردوودا سه‌رچاوه‌ی نوێی هه‌مه‌جۆر ده‌رباره‌ی باسه‌ می‌ژوووبییه‌کانی ئەم دوو بابه‌ته‌ ده‌رچوون، زانیارییه‌کانی ئەوانه‌یان که ئیمه‌ ده‌ستمان پیتیان پرا‌گه‌یشتوووه‌ جه‌ختی سه‌رجه‌می بۆچوونه‌کانی ئەم به‌ره‌مه‌ ده‌که‌ن، تایبه‌ت ئەو لایه‌نه‌یان که سیاسی شۆقینی ده‌سته‌ فه‌رمانه‌وا کورتبینه‌کان هه‌رگیز له‌ خوین و نه‌گبه‌تی و نه‌هامه‌تی و رق و کینه و ناکوکی و مالتویرانی به‌ولاوه‌ هه‌یجیان بۆ که‌س نه‌هیتناوه‌ و، کاتی ئەوه‌ هاتوووه‌ هه‌مووان ده‌رس له‌ تاقیکردنه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی رابردوو و ده‌ریگرن و ده‌سه‌رداری عه‌قلی تاریک و کۆنه‌پرستی سه‌ده‌ ناوئجییه‌کان بن و، ئیتر له‌وه‌ بگه‌ن که دیموکراسی و یه‌کسانی و هۆشی ورد و له‌سه‌ره‌خۆ ده‌وا‌ی سه‌رجه‌می نه‌خۆشبییه‌ کوشنده‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانن، که بی‌گومان کیشه‌ نه‌ته‌وه‌بییه‌ دژواره‌کان له‌ پیشی پیشه‌وه‌یان دین.

پیتوبسته‌ لیته‌دا سه‌رنجی خوینه‌ری به‌ریز بۆ ئەوه‌ رابکیشین که ده‌بیت به‌چاوی سالی ۱۹۸۵، واتا کاتی دانانی کتیبه‌که‌ به‌عه‌ره‌بی، سه‌یری گشت ژماره و ئاماره‌کانی ناو ئەم به‌ره‌مه‌ و چهنده‌ زاراوتیکی وه‌ک ولاتی شووره‌وی و سو‌قیت بکه‌ن، چونکه‌ به‌وینه، ژماره‌ی کورد و نازهری و گه‌لانی تری ئیتران ئیستا گه‌لیک له‌وه‌ی سالی ۱۹۸۵ پترن، یا ئەوه‌ی که ده‌لین نازهربا‌یجانی باکوور به‌شیکه‌ له‌ ولاتی شووره‌وی بۆ ئەوسا که ده‌شیت نه‌ک ئیستا که، چونکه‌ ئەو به‌شه‌ی نازهربا‌یجان له‌ سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی رابردوووه‌ بۆته‌ کۆمارتیکی سه‌ره‌خۆ و یه‌کیتیک له‌ ئەندامه‌کانی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوووه‌کان.

به‌خته‌وه‌رم به‌وه‌ی ئەو دوو به‌شه‌ی کتیبه‌که‌م سه‌رنجی برای رووناکبیر کاک نازاد عوبیدیان پراکیشاوه‌ و کردوونی به‌کوردییه‌کی پاراو و ریکوپیتیک و له‌ کتیبیتی سه‌ره‌خۆدا بلاویان ده‌کاته‌وه‌ که هیوادارم سه‌رنجی رووناکبیرانی کورد رابکیشیت، تایبه‌ت ئەوانه‌یان که له‌ نه‌وه‌ی تازه‌ پیگه‌یشتووومانن و تینووی زانینی لاپه‌ره‌ پر له‌ شانازی و کاره‌ساته‌کانی نه‌ته‌وه‌که‌یانن.

به‌نشی یه‌گه‌م

هه‌ندی راستی دهریاردی

خه‌باتی رزگار یخوازی کورد له ئیران

هه‌ندی راستی ده‌باردی خه‌باتی رزگاربخواری کورد له ئێران

کوردستانی ئێران له به‌شی باکوری رۆژئاوای ئێران هه‌لکه‌وتوو، له باکور و رۆژهه‌لاته‌وه به‌خاکی نازه‌ربایجانی باشووره‌وه ده‌نووسیت، له رۆژهه‌لاتیشه‌وه تا هه‌مه‌دان و له باشووریشه‌وه تا هه‌له‌ته‌کانی برۆ و شاهۆ و داله‌هۆ و درێژاییه‌کانی و له رۆژئاواشه‌وه تا سنووری رۆژهه‌لاتی عێراق درێژ ده‌بیته‌وه. سه‌رچاوه‌کان له دیاریکردنی رووبه‌ری تیک ناکه‌نه‌وه له نێوان چاره‌کێک، که ژماره‌یه‌کی زۆره و (١)، که متر له ده‌یه‌کی رووبه‌ری ئێران که تیکرای له یه‌ک ملیۆن و ٦٠٠ هه‌زار کم ٢ تیده‌په‌ریت «د. عه‌بدولرهمانی قاسملو رووبه‌ری کوردستانی ئێران به‌ده‌وره‌وه‌ری ١٢٥ هه‌زار کم ٢ داده‌نیت». له دوا‌ی فارس و نازه‌ربایجانییه‌کان کورد سێیه‌م زۆرینه‌ن له ئێران، هه‌روه‌ها سه‌رچاوه‌کان له خه‌مڵاندنی ژماره‌شیان جیاوازن که به سێ ملیۆن تا هه‌فت ملیۆن که‌سی ده‌خه‌مڵتین (٢)، به‌لام به‌مه‌زنده ژماره‌ی کورد له ئێران ئێستاکه له پینج ملیۆن که‌متر نییه، به‌و کوردانه‌شه‌وه که له ده‌ره‌وه‌ی کوردستان داده‌نیشن «تاران‌ی پایته‌خت و نازه‌ربایجان و باکوری خۆراسان و کرمان و گه‌یلان و فارس و شوینه‌کانی دی» (٣) که نزیکه‌ی شه‌ش یه‌کی هه‌موو ژماره‌ی دانیشستووانی ئێران پیک دین (٤). به‌لام سه‌رچاوه‌یه‌که‌ی کوردانی ئێران له کۆتایی

(١) ژماره‌ی ناوبراو له گوڤاری (أم درمان). ژماره‌ی بیست و پینج. سالی دووه‌م، یه‌کی یۆنیۆ ١٩٤٦، ل ١٥٥ نووسراوه.

(٢) بۆ درێژێری ئه‌و باسه‌ پروانه:

سرتیب علی رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران، کوردستان تهران: ل ٤-٥.

الدكتور عبدالرحمن قاسملو، کوردستان والأکرد، دراسة سياسية واقتصادية، ترجمة ثابت منصور، بيروت ١٩٦٨، ل ٤-٦، ١١-١٧؛ فؤاد حمه خورشید، الأکرد، دراسة علمية موجزة، بغداد، ١٩٧١ ل ٢٠-٢١.

A. R. Ghassemloo, Iranian Kurdistan, pp 1-2.

(٣) هه‌ندی سه‌رچاوه ئه‌و به‌شه‌ی گه‌لی کورد به‌چاره‌که ملیۆنیک داده‌نیت.

(٤) له ناداری سالی ١٩٧٤ دانیشستووانی ئێران گه‌یشه ٣١,٨ ملیۆن که‌س.

پروانه؛ "Sovrimenay Iran" p. 16

سه‌رده‌می په‌هله‌وی ته‌نیا دان به‌میلیۆنیک کورد له ئێران داده‌نیت (٥). گه‌لی کورد له ئێران به‌سه‌ر نزیکه‌ی ٣٠ هۆز دابه‌ش ده‌بیت، زۆریه‌ی هه‌ره زۆریان نیشته‌جین، به‌شیکیشیان نیوه کۆچه‌رن و گه‌رمیان و کوردستان ده‌کن. موکری و دیبوکری و شکاک و که‌له‌ور و گۆزان و بلباس و جه‌لالی و جوانرۆ له هۆزه ناوداره‌کانی کوردی ئێران. به‌لام گرنگترین مه‌لبه‌ندی گه‌وره‌ی شارستانی کوردستانی ئێران، کرمانشان و سنه و مه‌هاباد و ماکو و بانه و سه‌قز و نه‌غه‌ده و هه‌ندیکی دیکه‌ن. بۆ ئه‌وه‌ی بۆچوونی گه‌شه‌سەندنی دانیشستووانی شاره‌ کورده‌واریه‌کان له ئێران نیشان بده‌ین ئاماژه به‌ژماره‌ی دانیشستووانی شاری کرمانشان ده‌که‌ین که سالی ١٩٥٦ گه‌یشه‌ نزیکه‌ی (١٢٦) هه‌زار که‌س و سالی (١٩٦٦) گه‌یشه (١٨٨) هه‌زار که‌س و سالی ١٩٧٠ گه‌یشه‌ نزیکه‌ی (٢٢١) هه‌زار که‌س (٦).

له‌مێژه‌ فه‌رمانرێه‌وا یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کانی ئێران، ئه‌خمینی و ئه‌رشاکی - (فرث) و ساسانی (٧) چاویان بریوه‌ته کوردستان که گه‌له‌که‌ی وه‌ک گه‌لانی دیکه‌ی ناوچه‌که‌ دووچاری مه‌ینه‌تی شه‌ره‌ به‌رده‌وامه‌کانی ئه‌و فه‌رمانرێه‌وا یانه له‌گه‌ل یۆنان و رۆمان بیوون. بۆ زانیاری پتر ده‌کرێ ئه‌و تابلۆیه‌ی که شارمو له‌و پیتشه‌کییه‌ی بۆ شاکاری میترووی (شه‌رفنامه‌ی کیشاوه، له‌سه‌ر واقیعی سیاسی کوردستان له‌و هه‌واره‌دا بۆچوونیکێ روونمان نیشان بدات. هه‌روه‌ک ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات له‌ سه‌ره‌تاوه، ئه‌خمینییه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر کوردستان داگرت و فه‌رمانرێه‌وا یییان کردووه، پاشان که‌وته ده‌ست ئه‌سکه‌نده‌ری مه‌کدۆنی. دوا‌ی مردنه‌ نا‌کاو یه‌که‌ی له‌ بابل که‌وته‌وه ده‌ست ئه‌خمینییه‌کان که ئه‌وجاره به‌هۆی بنه‌ماله‌ی ئه‌رشاکی ئه‌رمه‌ن فه‌رمانرێه‌وا یان کرد. پاشان ئه‌سکه‌نده‌ری کوری مارک ئه‌نتۆنیۆ ده‌ستی به‌سه‌ردا گرت و دوا‌ی ماوه‌یه‌ک که‌وته‌وه ده‌ست ئه‌رشاکییه‌کان، که جارتیک به‌ناوی (فرث) و جارتیکی دیکه به‌ناوی رۆمانه‌کان فه‌رمانرێه‌وا یییان کرد.

ئه‌وجا نۆره‌ هاته‌ سه‌ر ساسانییه‌کان که له سه‌رده‌می هه‌ردوو شا ئه‌رده‌شیر و شاهپور ده‌ستیان به‌سه‌ردا گرت، پاشان رۆمانه‌کان هاتنه‌وه، ئینجا ساسانییه‌کان که به‌نۆره له‌گه‌ل

(5) Lbid. p. 34

(٦) ئه‌و په‌ره‌سەندنه‌ رێژه‌یییه‌ به‌ته‌نیا له ئه‌نجامی گه‌شه‌سەندنی سروشتی ناوه‌وه نه‌بوو، به‌لکو کۆچکردن له لادیشه‌وه ده‌وری خۆی هه‌بوو.

(٧) ئه‌خمینییه‌کان حوکمی ئێرانیان له ماوه‌ی نێوان هه‌ردوو سالی ٥٥٠ و ٣٣٠ پیتش زاین کردووه، ئارشاکییه‌ - (فرث) ده‌کانیش له سالی ٢٥٠ پیتش زاین تا سالی ٢٢٤ پاش زاین، پاشان نۆره‌ی ساسانییه‌کان هات که له سالی ٢٢٤ تا سالی ٦٥١ زاین فه‌رمانرێه‌وا یییان کرد.

بیزه‌نتیبیه‌کان ده‌ستیان به‌سهردا گرت تا هه‌لهاتنی کازیوهی ئیسلام.

ئیدی له هه‌بیتیکه‌وه باپیرانی کورد گه‌لێ جار دژی پاشاکانی ئه‌خمینی و (فرث) و ساسانییه‌کان^(۸) و یۆنان و رۆمان و بیزه‌نتیبیه‌کان راپه‌ریون. گه‌واهی فه‌یله‌سووف و سه‌رکرده‌ی یۆنانی زه‌ینه‌فۆن پیتش نزیکه‌ی ۲۴۰۰ سالی راپه‌ردوو بایه‌خیتکی میترووی تاییه‌تی له‌و باره‌یه‌وه هه‌یه. زه‌ینه‌فۆن له‌ کتیبه‌که‌ی (ئه‌ناباسیس) په‌نجه‌ بۆ ئه‌وه راده‌کیشیت که کورده‌کان چه‌ند ئازاد و سه‌ربه‌خۆ بوون و چۆن (میلیان بۆ شا که‌چ نه‌کردوه) و به‌دریژیش باسی سوپاکه‌ی کردوه کاتێ به‌ناو خاکه‌که‌یاندا کشاینه‌وه و کورد چییان به‌سه‌ر هه‌یناون. شاکانی ئیتران زۆر جار ناچار بوونه سوپای بی شومار بنیتره کوردستان، خه‌لکی کوردستانیش هه‌میشه به‌رووی داگیرکه‌راندا راست بوینه‌ته‌وه و زبانی زۆریانی لێ داو^(۹). له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌ندا ژماره‌یه‌ک میرنشینی کوردی سه‌ربه‌خۆ له‌ ئیتران په‌یدا بوون، له‌وانه میرنشینی ره‌وادیه‌ که مه‌له‌نده‌که‌ی ته‌وریتز بوو، له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ده‌یه‌مه‌وه تا سالی ۱۰۷۱ و ژیا^(۱۰). میرنشینی شوانکاره‌ش له‌ هه‌ریمی فارس، له‌ سه‌ره‌تای چله‌کانی سه‌ده‌ی یازده‌مین تا ناوه‌راستی شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی چواره‌ده‌مین زاینی ژیاوه. هه‌روه‌ها بنه‌مائه‌ی فه‌رمانه‌وا له‌ میرنشینی شه‌دای که له‌ سالی ۹۵۶ له

(۸) ره‌شید یاسه‌می، مامۆستای پیتشو له‌ زانکۆی تاران، له‌ هه‌ولتیکێ نازانسته‌ی ئامانج روون، ره‌چه‌له‌کی ساسانییه‌کان ده‌باته‌وه سه‌ر کورد، بروه‌نته؛ ره‌شید یاسه‌می، کرد و پهبوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، ل ۱۶۵ - ۱۷۴.

(۹) بۆ دریتزه‌ی ئه‌و باساره‌ بروه‌نته:

Xenophon, Anabasis, Russian trans. by M. Maksimovich, Moscow - Leningrad, 1951, book III and IV; Xenophon, the Parsian Expedition, trans. by R. Wamer, Baltimore, 1961, pp 97-148; B. Nikitine, Les Kurdes, Russian trans. By I. O. Farizov, Moscow, 1964, pp 97-243;

محمد أمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة محمد علي عوني، الطبعة الأولى، القاهرة، ۱۹۳۹، ص ۸۶-۱۲۹؛ سرتيب علي رزم آرا، جغرافياي نظامي ايران، كردستان، ل ۱.

(۱۰) به‌پیتی زانیارییه‌کانی محمه‌د ئەمین زه‌کی، میرنشینی ره‌وادی له‌ سالی ۴۲۰ی کۆچی - ۱۰۲۹ی زاینی دامه‌زراره‌، فه‌رمانه‌وايه‌تی تا سالی ۴۲۶ک-۱۰۳۵؛ خایاند، (کلیفورد آدموند بوسورث) ده‌لێت: «له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی - سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ده‌یه‌می زاینی په‌یدا بووه، تا سالی ۴۶۳-۱۰۷۱. ز. ژیا.

نازه‌ریایجان سه‌ری هه‌له‌دا به‌ره‌چه‌له‌ک کورد بوون^(۱۱).

سه‌رده‌می سه‌فه‌وییه‌کان (۱۵۰۲-۱۷۳۶) سه‌ره‌تایه‌کی نوێ بوو بۆ میترووی کورد له‌ ئیتران، زۆریه‌ی لاپه‌ره‌کانی به‌قه‌وماوی خویناوی و کاره‌سات پر بۆته‌وه. دامه‌زرینه‌ری ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی (۱۴۸۷-۱۵۲۴) رکی له‌ هه‌موو شتیکی کورد ده‌بۆوه، ته‌نانه‌ت فه‌رمانی گرتنی ئه‌و میره‌ کورده‌نه‌شی دا که هاتبوونه لای بۆ نیشاندانی گۆی به‌فه‌رمانی خۆیان، له‌ جیبی ئه‌وان قه‌لباشه‌کانی^(۱۲) لایه‌نگیری خۆی له‌ شوینی دانان. ده‌رباره‌ی ئه‌و رۆژگار میتروونوسی ناوداری کورد محمه‌د ئەمین زه‌کی ده‌لێت: «سه‌رده‌می شا ئیسماعیل بۆ کورد سه‌رده‌می سته‌م و زۆلم و زۆری و دوژمنکارییه‌کی سه‌خت بوو. چونکه کورد سوننی بوون، لیبیان ئەمین نه‌بوو، بروای بی نه‌ده‌کردن، بۆیه کۆی له‌ هیچ هه‌لیک نه‌ده‌کرده‌وه بۆ ئازادانی کوردان^(۱۳). عوسمانیه‌کانیش له‌ مملانیی چاره‌نووسه‌سازانه‌یان له‌ گه‌ل ئیترانییه‌کان، زانییان چۆن ئه‌و هه‌له‌ بقۆزنه‌وه و میره‌ کورده‌کان به‌لای خۆیاندا رابکیشن. زۆری نه‌برد له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه کوردستان دژی فه‌رمانه‌واي سه‌فه‌وی راپه‌ری و شوڤرگیتران ده‌سه‌لاتدارانی سه‌ر به‌ شایان دوورخستنه‌وه، له‌ هه‌ر کۆی هه‌بان ده‌ریان ده‌په‌راندن. کاتێ شا ئیسماعیل هه‌ولتی دا ئه‌و ناچه کورده‌وارییانه‌ی له‌ ده‌ستی دابوون وه‌ربگریتنه‌وه، رووی له‌ هه‌ر لایێ ده‌کرد رووبه‌رووی به‌ره‌هه‌ستی سه‌خت ده‌بۆوه. کورده‌کانیش قوریانی زۆریان دا. گه‌مارۆدانی شاری دیاره‌که‌ له‌ لایه‌ن هه‌یزه‌کانی شاهه‌ سالیکی پتر خایاند، ۱۵ هه‌زار که‌س له‌ دانیشتووانی له‌ ناوچوون. به‌دریژایی سه‌رده‌می سه‌فه‌وی ئه‌و وینه‌ خویناوییه‌نه‌ زۆر جار دووباره‌ ده‌بوونه‌وه. له‌و شالاوه‌ی شا ته‌هماسبی یه‌که‌م له‌ سالی ۱۵۵۴ بۆ کوردستانی هه‌ینا، ئه‌و ریتگه‌یه‌ی گرتیه‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئاوه‌دانی بی نه‌یه‌یتشت، هه‌مووی کاول کرد. هه‌یزه‌کانی ته‌هماسب پاش که‌متر له‌ سالیکی دیسان گه‌رانه‌وه بۆ ویرانکردنی شاره کوردیه‌کانی به‌دلیس و ئه‌رجیش و مووش و هی دی «سه‌رله‌به‌ری کاول کردن و

(۱۱) بۆ دریتزه‌ی بروه‌نته؛ محمدامین زکی، المصدر السابق، ۱۴۶-۱۴۷؛

C. E. Boswarth, Op. Cit., NN 36, 37, 39; Sharifli, Ogosudarstve Ravadiov - "Trudi Instituta Istorii Akademii Nauk Azerbajjanskay USSR", BAKU 1957, NXI.

شهریقلی، ده‌رباره‌ی ده‌وله‌تی ره‌وادی «کاره‌کانی ئامۆزگای میترووی سه‌ر به‌ئه‌کادیمیای زانستی نازه‌ریایجان سۆفیتی»، رووسی، باکو، ۱۹۵۷، ژماره‌ یازده.

(۱۲) ره‌شید یاسه‌می، کرد و پهبوستگی نژادی و تاریخی او، ل ۲۰۳.

(۱۳) محمدامین زکی، المصدر السابق، ص ۱۷۴.

كوشتاريكى زۆرىشى له دانىشتووانيان كرد». دواى ئوئيش سەرۆكى پاسهوانهكانى، كارهكهى بۆ تهواو كرد و بهناشرىنترين شىپوه و ترسناكترين وىنه هپزهكانى ئىيران «ئوهونده كارى درندانه و شىپواى دلرهقانهيان ئه نجام دا، تا واى له خهلك كرد كردهوى درندانه هولاكو و تهيمورلەنگيان له بىر بچيتهوه»، پياوهكانى تههماسب له رۆژپيكدا ۴۰۰ رۆلهى هۆزى دونبلييان كوشت، فهرمىانى قىركردنى ههموو ئهو دونبلييانه درا كه له كۆشكى شاهانه كاربان ده كرد، له بهر ئهوه ئهو دونبلييانه به گيان مابوون ناچاربوون پهنا بيهنه بهر خاكي عوسمانى (۱۴).

كردهوهكانى شاهه باسى يه كه م (۱۵۸۷-۱۶۲۹) له كردهوى پيشينهكانى كه متر نه بوو، بهلكو له هه ندئ باردا زۆر له وانىشى تىپه راند. ههر به خودى خۆى به سەرۆكايه تى سوپايه كى گهوره چوه خوى، له وىشه وه شالاوى برده سهر ماله كانى هۆزى مه محمودى كورد، كه مسته فا به گى سهرۆكيان زۆر دليرانه بهرگى له قهلاى ماكو كرد، ههروهك ميژوونوسى ناودارى شاهه سكه ندهر مونسى (۱۵) دانى پيدا ده نيت سوپاي ئىيران «هيچ خراپيهك نه ما له و لاتهدا نه يكات، له راده به دهر دزى و تالان و كاولكارىيان كرد، خهلكيكى يه كجار زۆريان لى كوشتن»، چهند ههزار ئافرهت و منداليان گواسته وه، وهك ديل رفته ريان له گه ل ده كردن. له كانونى يه كه مى سالى ۱۶۰۸ سوپاي شاهه ئابلوقه يه كى مه حكه مى كورده برادۆسته كانى له قهلاى دمدمى به ناوبانگى نزيك ورمى دا و، چهند مانگيكى خاياند. «به هۆى هپرش و شه به يخوونى كورده كان بۆ سهر ئوردوگا په رژ و بلاوه كانى ده و روبه رى قهلا، سوپاي ئىيران قوربانىيه كانى زل و زيانىكى گه و ره لى

(۱۴) بۆ دريژهى رووداوه كانى كوردستانى ئىيران له سهرده مى سه فه وييه كان پروانه؛ شه ره فخانى به دليسى، شه ره فنا مه، ههردوو چاپى، رووسى (وه رگيرانى. فاسيليفا، مۆسكو ۱۹۶۷) و كوردى (وه رگيرانى هه زار، به غداد، ۱۹۷۳)، محمدا مين زكى، المصدر السابق. ل ۱۷۴-۲۱۶، رشيد ياسمى. كرد و پيوستگى نژادى و تاريخى او، ل ۲۰۷.

(۱۵) ئه سكه ندهر به گى توركمان مونسى (۱۵۶۰ يا ۱۵۶۱-۱۶۳۴)، ميژوونوسى شاهه باسى يه كه م و نوسه رى كتىبى (تارىخ عالم آراى عباسى) به ناوبانگه به زمانى فارسى. ئهو كتىبه بايه خىكى ميژوويى گه و ره لى هه يه له بهر ئه وهى خاوه نه كه ئه و رووداوانه ئى تۆمارى كوردون به چاوى خۆى بينيونى، هاو رپيه تى شاي له شالاو و گه شته كانى كوردوه، هه مو قه و ماوه كانى كوردستانى سهرده مى شاهه باسى يه كه مى به شىپوه يه كى ناحه زانه تۆمار كوردوه، هه مان شتىشى له گه ل قه و ماوه كانى شىپروان و جۆرجيا كوردوه و بايه خىكى زۆرى به قه و ماوه كانى نازه ربايجانى نيشتمانى خۆى داوه.

كهوت». كورده كان به سهر كرده تى ئه ميرخان تا دوا كه سىيان لى قى كردن به رگرييان له قه لاكه يان كرد...» كه س نه ما عه جمه كان شه رپان له گه ل نه كرده بى، ته نانه تى گه ر شه رنه كه ريش با، به درندانه ترين شىپوه ده يان كوشتن، ئه و تراژيدى يه پاشان بووه داستانىك رۆژهه لاتناسه كان پىيان هه لگوت، نووسه ران له سهر يان نووسى (۱۶). ئه وهى جىبى سه رنج بى ئه و ناوچانه لى بن ده ستى ئىيران له و ماوه به دا زنجيره يه ك راپه رپىنى ميللى وه ك ئه وهى له كوردستان قه و ما به خۆه بينى، له وانه ش راپه رپىنى تالاش سالى ۱۵۹۳، راپه رپىنى عه ره بستان سالى ۱۵۹۶، له جۆرجياى رۆژهه لاتيش سالى ۱۶۲۳-۱۶۲۴، له نازه ربايجان به سهرۆكايه تى كۆرئوغلو سالى ۱۶۱۰-۱۶۳۰.

ماوه يه كى كه م دواى كاره ساتى دمدم شاهه باس به خۆى سهر كرده تى هپزه كانى كرد دزى هۆزى موكرى، پياوه كانى شاهه سا به خانه يه كى گشتىيان بۆ خه لكه كه دامه زراند «كه سىيان له كوشتارى گشتى نه بوارد»، هه زاران ئافرهت و مندالى ناوچه كه يان ئىخسىر كرد، هه ر له سهرده مى شاهه باسى يه كه مدا ۱۵ هه زار ماله كورديان بۆ ناوچه لى خۆراسان رايگوتت (۱۷).

له گه ل ئه و هه موو زه بر و زهنگه ش شاكانى سه فه وى نه يان توانى ده سه لاتىيان به سه ر

(۱۶) ههردوو چىرۆكنوسى كورد عه ره ب شاميلو ف و مسته فا سالح كه ريم رووداوه كانى داستانى دمدمىيان به دوو چىرۆك تۆمار كرده وه كه شوپىيان له ئه ده بى كوردى هاوچه ر خدا دياره. چىرۆكه كى شاميلو ف وه رگير پراوه ته سه ر چهند زمانىك، له وانه ش زمانى رووسى له سالى ۱۹۶۹. وه رگيرانه رووسيه كه لى دمدم ده كه وىته ۲۰۶ لاپه ره و ۳۰ هه زار دانه لى چاپ كراوه. له چىرۆكى «شه هيدانى قه لاي دمدم» لى چىرۆكنوس مسته فا سالح كه ريم تا ئىستا دوو چاپى بلاو كراوه ته وه. هه روه ها دكتور ئوردى خانى جه ليلو ف لى كۆلئيه وه يه كى دريژى به زمانى رووسى ده ربارى هه مان بابته بلاو كرده ته وه. پروانه:

O. J. Jalilov, Kurdski giroechisici epos "zlatoruki khan", Moscow, 1967, pp 206.

هه روه ها پروانه؛ «بطولة الكرد في ملحمة قلعة دمدم» اعداد جاسم جليل، ترجمة شكور مصطفى، تقديم ومراجعة الدكتور عزالدين مصطفى رسول، بغداد، ۱۹۸۳.

(۱۷) سه ره راي ئه و هه موو دلره قى و بى به زه بيه لى شاهه باسى يه كه م زۆر به داخه وه توانى ژماره يه كى باشى سه ركرده كورده كان به شىپوه لى جۆراو جۆر به لاي خۆدا رايكىشى و توانايان بۆ خزمه تى ئامانجه كانى خۆى به كار بىتى، به هپزى ئه و كوردانه لى رايگواسته نه خۆراسان جه نابه لى شاهه توانى راده يه ك بۆ هپرشى يه ك له سه ر يه كى ئۆزه گه كان دابنيت كه تا ئه و كاته بىسونه چقلى چاوى سه فه وييه كان له رۆژهه لاته وه.

کوردستاندا بسه پیتن، که ناوچه یه کی به فروانی به ره هه لستی دهسه لاتی شایان ده کرد، هه ندی به شی گرنگیش هه به سه ره به خوی ته و او له شای ئیران ده ئیان. به قسه ی شه ره فخانیه به دلیسی، بۆ وینه، له دوا دواییه کانی سه ده ی شازده مین دهسه لاتی هه لۆخانی سه رداری ئه رده لآن، سه ره به خوی له شا گه یشته پله یه ک «وه سف نه ده کرا». هه روه ها میژوو نووسی شا عه باسی یه که می ناوبرا ویش باسی نازناوه کانی خان ئه حمده خان ده کات، که جیی هه لۆخانی باوکی له میرنشینی ئه رده لآن گرتبۆوه و سوپایه کی هه بوو شا له په لاماره کانیدا په نای بۆ ده برد و پشتی پی ده به ست. له کۆشکی میرایه تیبیه که شیدا گه لی شاعیر ده وریان دابوو، به کرده وه کانیا ن هه لده گوت. دوا ی مردنی شا عه باسیش خان ئه حمده خان دراوی به ناوی خوی لیدا، فه رمانه وایانی ناوچه یه کی فراوانی هه ر له کرمانه شه وه بگره تا ورمیی داده مه زرانده. به لام چاوی سه فی شای ئیران به وه هه لنه ده هات، بۆیه سالی ۱۶۳۸-۱۶۳۹ هیرشی کرده سه ر. ئه گه رچی خان ئه حمده خان یارمه تی له سولتانی عوسمانیش وه رگرت، به لام له و شه رهی له سه ر لیوا ره کانی گۆمی مه ربوان قه و ما، هیزه کانی له به رده م سوپای ئیران خۆی نه گرت، خان ئه حمده خان خۆشی په نای بۆ مووسل برد، له وی مایه وه تا فه رمانی خوی به جی هینا (۱۸).

به هه رحال خه باتی کورد، هه روه ک خه باتی گه لانی دیکه ی ئیران، دوا دۆری نه بوو له لاواکردن یا رووخانی ده ولته تی سه فه وی. ئه و زولم و زۆرییه ی که کورده کان له سه رده می نادر شای ئه فشاری (۱۹) (۱۷۳۶-۱۷۴۷) دوو چاری بوون زۆر جیاوازی له وه ی نازه ربایجانیه کان نه بوو (۲۰). هیزه کانی نادر شا تاوانی ناهه مواریان ده رهق به کورده کانی موکریان و بۆتان و هه ولیر و مووسل کرد، هه روه ها ده رهق به رۆله کانی هۆزی دونبلیش که چه کیان له رووی هه لگرتبوو، له ناوه راستی سه ده ی هه ژده میندا پاره رینیکی گه وره یان دۆی رژیتمه که ی به ریا کرد و بلیسه ی تا خۆی و سه لماس و ناوچه کانی دیکه ی

کورده واری له ئیران ته نییه وه (۲۱). له هه ندی ناوچه دا ته نانه ت ئافره ت و مندالیش له قه سا بخانه ی هیزه کانی نادر شا رزگاربان نه بوو.

میژوو نووسی کورد محمه د ئه مین زه کی سه به اره ت به زولم و سته می نادر شا ده رهق به گه لی کورد ده لیت: شاره وه نییه که ره فتاری نادر شا له گه ل کورد هه رگیز باش نه بوو، بۆیه کورد یه کجار زۆر ده یانبوغزاند، ته نانه ت هۆنراوه یان به زاراوی گۆرانی کوردی له هه جووی نادر شا هۆنییه وه، به زۆردار و دلره ق وه سفیان ده کرد (۲۲). ئه وه ی شیوا ی گوتنه نادر شا له کاتی شالا وه که ی له دۆی کوردی خۆراسان له رۆژی ۲۰ ی ته مموزی سالی ۱۷۴۷ کوژرا، که وه ک کورده کانی ئه رده لآن و شه ده لۆو زه فه رانلو (۲۳)، به نیمچه سه ره به خوی مابوو نه وه.

ویرای شیوازی توندوتیژی و زولم و زۆری، کورده کانیش وه ک نازه ربایجانیه کان هیزتیکی کاریگر بوون له ژبانی سیاسی ئیران، که له ناوه راستی شه سته کانی سه ده ی هه ژده مین محمه د که ریم خانی (۲۴) پیشه وای هۆزی زه ندی کورد (۲۵) دهسه لاتی له ئیران گرته ده ست. لیره ش واقیعیک سه رنج راده کیشیت که ره نگه له باری ده روونی که په وه هه لقوقولایی، که چه وساندنه وه ی به رده وام له ناخی کورده کانی ئیرانی دروستی کردوه. ئه گه رچی که ریم خان دادپه روه رترین ده سه لاداره له میژوو ی ئیرانی نو، په یدا بووی، ته نانه ت ئه و روپاییه کان نازناوی «پاشای خیره خوان» (۲۶) یان پی دابوو، له سالی ۱۷۶۰ (۲۷) وه بووه یه که فه رمانه وای هه موو ئیران، به لام نازناوی شای هه لنه گرت، به لکو ناوی خۆی نا جیگر (وکیل) (۲۸)، له کاتی کدا که ریم خان ئه و پیشه و سه فه وییه ی داوای ته ختی ده کرد، خسته بووه زیندانه وه، له وه پیش له گه ل عه لی مه ردان خان لاگیربان کردبوو.

(21) "Vsemirnaya Istoria", Vol. V. p. 246.

(۲۲) محمدا مین زکی، المصدر السابق، ص ۲۳۰.

(23) P. Sykes, Op. Cit., p 291.

(۲۴) سالی ۱۷۰۴ یا ۱۷۰۵ له دایک بووه، سالی ۱۷۷۹ کۆچی دوا یی کردوه.

(۲۵) هۆزی زه ند له رۆژتاوا و باشووری رۆژتاوا ی ئیران نیسته جین.

(26) The Good king.

(۲۷) جگه له ناوچه ی خۆراسان که نه وه ی نادر شا، شا (رخ) ه کویر فه رمانه وانی ده کرد.

(۲۸) مه به سته ی له جیشینی ته خت بوو.

(۱۸) پروانه؛ «میژوو ی خه سه روه ی کوری محمه دی به نی ئه رده لآن» به زمانی فارسی، لیکۆلینه وه و وه رگێران و پيشکه شکردنی، ی. قاسیلیقا، مۆسکو ۱۹۸۴، ۷۸-۷۹ له پيشه کی رووسی، ۵۷ (۱۱۲۷)، ۶۵ (۱۳۱) له دهقی ئه و ده سنووسه ی له گه ل وه رگێرانه رووسییه که بلاو کراوه ته وه.

(۱۹) هه رچه نده نازناوی شای له ۸ ی ناداری سالی ۱۸۳۶ له خۆنا، به لام دهسه لاتی راسته قینه ی نادر شا پیش ئه و میژوو به شه ش سال ده سته پی کردبوو.

(۲۰) بۆ درێژه ی پروانه؛ بابه تی: «هه ندی راستی ده رباره ی خه باتی رزگاربخوازی نازه ربایجان له ئیران».

فهرمان‌ه‌وایی زه‌ندییه‌کان زوری نه‌برد. پاش‌ئوه‌ی که‌ریم‌خانی دامه‌زرتین له‌ سالی ۱۷۷۹ کۆچی دوایی کرد، ئه‌وه‌ندییه‌کانه‌ی پاشی ئه‌و هاتن له‌ هه‌موو روویکه‌وه له‌ ناستی ئه‌و دانه‌بوون. بۆیه‌ پینشه‌وای قاجارییه‌کان ئاغا محه‌مه‌د خان ئه‌و هه‌له‌ی قۆزته‌وه، توانی زه‌ندییه‌کان له‌ ناو بیات، بۆ ئه‌وه‌ی له‌ سالی ۱۷۹۶ سه‌رده‌مه‌تکی نوێ له‌ میژووی ئییرانی نوێ ده‌ست بێ بکات که‌ پیتی ده‌لێن سه‌رده‌می قاجارییه‌کان.

بێ هه‌لاوێردن گه‌لانی ئییران هه‌موویان له‌ دلرّه‌قی و پاشکه‌وتوویی قاجارییه‌کانیان چیشته‌، ئییران له‌ سه‌رده‌می ئه‌وان بووه‌ موسته‌عمه‌ره‌یه‌کی سه‌ر به‌ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان، ئاغا محه‌مه‌د خان که‌ له‌ شوپینتکی دی ئه‌و کتیبه‌ باسی دلرّه‌قی بێ وینه‌یمان کرد (۲۹)، سه‌رده‌مه‌که‌ی به‌خوینرپشتنی بێ ره‌حمانه‌ی زه‌ندییه‌کان ده‌ست پێ کرد، هه‌رچه‌ند به‌قسه‌ی هه‌موو میژوونووسانی ئییران و رۆژئاوا (۳۰) که‌ریم‌خانی زه‌ند ریزی لینا و چاوشی لێ بوو، خوشکه‌که‌شی خواست، له‌ کاروباری سیاسی گرنگ راویتی پێ ده‌کرد و دریتیایی شازده‌ سالان به‌ (راوشکار و بیرکردنه‌وه) له‌ شیرازی پایته‌ختی زه‌ندییه‌کانی برده‌ سه‌ر.

به‌لام ئه‌و ئاغا محه‌مه‌د خانه‌ی که‌ میژوونووسی ئییران سه‌عید نفیسی وه‌ک مرۆیه‌کی بووده‌له‌ و ده‌م و چاو شه‌رانی وه‌سفی ده‌کات، له‌ دلرّه‌وه‌ رقی له‌ خه‌لک ده‌بووه‌، مرۆفیک بوو که‌ رکی له‌ یه‌کیک بووبایه‌وه‌ لێ خوشبوونی نه‌بوو. له‌ پیناو ته‌ختی فه‌رمانه‌ه‌وایی سالی له‌ کوشتنی نزیکترین خزمی و خوشه‌ویستترین براده‌ری نه‌کرده‌وه‌ (۳۱)، دلرّه‌قی به‌رانبه‌ر زه‌ندییه‌کان له‌ ئه‌ندازه‌ به‌ده‌ربوو، ته‌نانه‌ت ئه‌وه‌ی هاوکاریشی کردبوون. دوای سه‌رکه‌وتنی له‌ دوامین شه‌ری له‌ گه‌ل لوتف عه‌لی خانی دوا فه‌رمانه‌ه‌وای زه‌ندییه‌کان، فه‌رمانی ئاماده‌کردنی بیست هه‌زار جووته‌ چاوی دوژمنه‌کانی دا. هه‌ر که‌ هه‌والی دیلکردنی خودی لوتف عه‌لی خانیان بۆ هینا، فه‌رمانی دا به‌و بۆنه‌یه‌وه‌ سه‌ری شه‌ش هه‌زار

(۲۹) پروانه‌ بابته‌ی «من تأریخ الحروب الايرانیه‌ الروسيه‌:» له‌ ئه‌سلی کتیبه‌که‌ «دراسات في تأریخ ایران الحدیث والمعاصر»، به‌عه‌ره‌بی.

(۳۰) به‌وینته‌ پروانه؛ سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ معاصر. ل ۴۶، ۵۵، ۵۷؛

J. R. Perry, Karim Khan Zand. A history of Iran 1747 - 1779, Chicago - London, 1979, pp. 146 - 147; P. Sykes, Op. Cit., p. 298

(۳۱) سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی در دوره‌ معاصر، ل ۵۲-۵۴.

دیلی زه‌ندی بېرن (۳۲). نه‌خۆشیی ئه‌و کابرایه‌ گه‌یشه‌ پله‌یه‌ک به‌خۆی مافوریتی گرانبه‌های پارچه‌ پارچه‌ کرد که‌ که‌ریم‌خان له‌ پاشی به‌جی مابوو، هه‌روه‌ک ده‌یگوت ئه‌و رۆژانه‌ی به‌بیر دینیتیه‌وه‌ که‌ ده‌چوو به‌رده‌ستی (۳۳). بۆ ئه‌وه‌ی گه‌وره‌یی خۆی بنوینتی گه‌لکۆکه‌ی له‌ گه‌ل گه‌لکۆکی نادر شای ئه‌فشاری گواسته‌وه‌ و له‌ به‌رده‌م کۆسپی ده‌رکه‌ی کۆشکه‌که‌ی ناشتی. به‌لام ده‌کرا له‌وه‌ که‌مه‌تر له‌ ئاغا محه‌مه‌د خانی قاجاری چاوه‌روان بکریته‌؟، هه‌ر ئه‌و بوو له‌ بییری نه‌چوو، تۆله‌ له‌ رۆنفرۆشیتکی شیرازی بکاته‌وه‌، که‌ رۆژتیک له‌ رۆژان به‌ر له‌وه‌ی بیته‌ سه‌ر ته‌خت فیتلی لێ کردبوو. هه‌ر ئه‌وه‌بوو جه‌عه‌فر قولی خانی برای کوشته‌، هه‌ر له‌ به‌ر ئه‌وه‌ی وێرابوو داوا بکات بیکه‌ نه‌ والی ئه‌سفه‌هان، ئه‌گه‌رچی به‌دلسۆزییه‌کی بێ هاوتا له‌ رۆژانی مملانیی له‌ پیناو ده‌سه‌لات پشتگیری کردبوو. ته‌نانه‌ت دایکیشی هه‌لخه‌له‌ تاند کاتی لێی وه‌شک که‌وتبوو، پاش پارانه‌وه‌یه‌کی زۆر، گفتی دایک که‌ براکه‌ی له‌ شه‌ویک زیاتر بۆ کاریکی گرنگ له‌ تاران نامینیتیه‌وه‌، به‌راسته‌یش گفته‌که‌ی برده‌ سه‌ر، چونکه‌ جه‌عه‌فر قولی عه‌لی خان له‌ شه‌ویک زیاتر له‌ پایته‌ختی ولاته‌که‌ی نه‌ماوه‌ (۳۴). لێره‌ ده‌بێ دیاردی بۆ ئه‌وه‌ش بکه‌ین له‌ کاتیکدا ئاغا محه‌مه‌د خان به‌و هه‌موو دلرّه‌قییه‌وه‌ له‌ گه‌ل زه‌ندییه‌کان ده‌جولا به‌وه‌، ئه‌و له‌ گه‌ل هه‌ندی کوردی به‌ده‌سه‌لاتی ئییرانی، وه‌ک سادق خانی سه‌رۆکی هۆزی شکاکی به‌ده‌سه‌لات، که‌ ۱۵ هه‌زار چه‌کداری هه‌بوو، نیوانی خوش بوو. هه‌روه‌ها خه‌سه‌ره‌خانی میری ئه‌رده‌لان، که‌ به‌قسه‌ی پیترسی سایکس (۳۵) «له‌ هه‌ریمتکی فراواندا سه‌ربه‌خۆ بوو» و بووه «پالپشتیتیکی به‌هیتز بۆ ئاغا محه‌مه‌د خان». کاتیکیش که‌ ئاغا محه‌مه‌د خان به‌ریتگاوه‌ بوو بۆ به‌سه‌ردادانی جۆرجیا سالی ۱۷۹۷ له‌ شووش له‌ ناو خپه‌ته‌که‌ی کۆژرا، گومانی کوشتنی شا که‌وته‌ سه‌ر سادق خانی شکاک، ئه‌ویش له‌ به‌ر چه‌ند هۆیه‌ک، گرنگترینیان داوای سادق خان بوو بۆ ته‌ختی پاشایه‌تی، ئه‌وه‌ جگه‌ له‌ دالده‌دانی ئه‌و پاسه‌وانه‌ی که‌ شایان کوشته‌بوو. ئیدی کشایه‌وه‌ بۆ تازه‌ریایجان و ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سه‌ر چه‌ند شاریتیکی

(۳۲) دکتر علی بیبا، تاریخ سیاسی و دیلوماسی ایران، جلد اول، ل ۳۵.

(۳۳) سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ معاصر، ل ۵۵-۵۶، P. Sykes, Op. Cit., p. 298.

(34) J. R. Perry, Op. Cit., p. 147; P. Sykes, Op. Cit., pp. 295 - 296.

(35) P. sykes, Op. Cit., p. 291.

داسه پاندا (۳۶). ههروهه سادق خان پیتوهندییه کی به تینی به نازره بایجانیه کان و به جۆرجیه کانیسه وه هه بوو که له سهروه ندی په لاماره کهی شای قاجار بۆ سه ر ولاته که بیان نه نجومه نیکیان پیک هیتنا و بریاریان دا په نا بهرنه هه ره هۆبه که بۆ نه وهی ئیرانییه کان نه گه پینه وه ولاته که بیان و هه ول بۆ له ناوردنی ئاغا محهمه د خان بدن، چونکه بروایان وابوو هه ره که بکوژری ئیدی تارمایی داگیرکردنی ئیرانیانی لئی دوور ده که ویتته وه (۳۷). دواي پیکدادانیکي چه کدارانه له نزیک قه زویندا شکاکه کان له بهردهم هیزه کانی فه تح عه لی شا شکان که جیبی ئاغا محهمه د خانی گرتبۆوه. بۆ چاره کردنی تهنگ و چه له ممه ی نیتوان هه ره دوولا، جۆره سازشکارییه کی رامیاری له نیتوان قاجارییه کان و شکاکه کان کرا، بریار درا سادق خان گه وه ره کانی شای کوژرا و بداته وه فه تح عه لی شای جیگری ئاغا محهمه د و به رانبهر به وهش بییتته فه رمانپه وای (گرمرد) و (سه راب) (۳۸).

هه ره له و سهروه بنده شدا شا دهسه لاتنی به سه ره هه رتیمه کانی دیکه ی کوردستانی ئیران پانه ده گه یشت، بۆیه که له ژیر دهسه لاتنی شادا نه مابوون. نه وه گه پریده نه وروپایییه نه ی له نیوه ی به که می سه ده ی نۆزده مین سه ریان له ناوچه که داوه، له وانه ش مالکۆلی به ناوبانگ و جینیشن (مقیم) ی به ریتانی له به غدا کلۆدیۆس جیمس ریچ، خاوه ن گه شته به ناوبانگه که ی بۆ کوردستان و ئیدی که ش، به درتیزی باسی دهسه لاتنی میری نه رده لان (نه مان-الله خان) ده که ن، به پیتی وه سفی نه وان حال و باری نه وان له حال و باری پاشایان ده چوو، هه ره به پیتی لیتانی زۆربه ی نه و بیانیه نه ی به چاوی خۆیان دیتبویان، له هه مو ئیران هیه چ کۆشکیکی دیکه جگه له کۆشکی شا نه بێ نه گه یشتۆته کۆشکی نه مانوللاخان له سنه. له به ره نه وه ی به قسه ی خۆی خاوه نی «ژماره که کی زۆری که له مپیرد و نه سپی به ئارامه»، بۆیه به ناو نه بی سه ری بۆ شا شوپ نه کردوه. به ریکه وتیش نه بوو که شوپشگپه هیندییه کان له تیکۆشان دژی به ریتانییه کان، روو له شا و نه مانوللاخان به یه که وه بکه ن بۆ نه وه ی یارمه تییه بان بدات. وا چاکه په نجبه بۆ خه سه ره و خانی کوری نه مانوللاخانیش درتیز بکه یین که ولیه خانی کچی فه تح عه لی شای هیتنا بوو، له پاش

(۳۶) ههروهه بروانه: بابتهی «من تاریخ الحروب الايرانية والروسية» له نه سلئی کتیبه که به عاره بی. (37) Z. M. Sharashenidze, Iran vo ftoroi polovine XVIII veka, Tiflis, 1971, pp. 34 - 35.

ز. م شاراشینیدی، ئیران له نیوه ی دووه می سه ده ی هه ژده مین، کورته ی نامه ی دکتۆرا به زمانی رووسی، ته بلیس، ۱۹۷۱، ل ۳۴-۳۵.

(۳۸) دکتور علی بیبا، تاریخ سیاسی و دیلوماسی ایران، جلد اول، ل ۵۳.

نه وه ی مپیرده که ی بووه میر و دهسه لاتنی په ره ی سه ند و بووه هۆی نه وه ی کاروباری کوردستانی بکه ویتته ده ست «خه لکی نامۆ که به فارسی ده دوان» ههروهه که دهق له ده سنووسی «مپژووی خه سه ره ی کوری محهمه د به نی نه رده لان» داها تووه و مپژووی دانانی بۆ نه و سه رده مه ده گه پیتته وه (۳۹). هه ره نه وهش ریتی بۆ ناسره دین شا (۱۸۴۸-۱۸۹۶) خۆشکرد مامه چوست و چاپوکه که ی، یازده مین کوری عه باسی میرزا (نائب السلطنة) ی ناودار، حاجی فه رهادی میرزا (معتمد الدولة) بکاته فه رمانپه وای نه رده لان له پاش کۆچی دوايي نه مانوللاخانی دووه می کوری خه سه ره و خان له سالی ۱۲۴۸ ی کۆچی (۱۸۶۷-۱۸۶۸) ی زایینی. به لام ناوچه ی هه ورامان سه ری بۆ تاران دانه نواند، ههروهه ک باسیل نیکتن ده لیت «چونکی نه وه له گه ل ئاکاری خه لکه که ی نه ده گونجا». (معتمد الدولة) زۆر به سه ختی توانی دهسه لاتنی خۆی به سه ره نه و ناوچه یه دا بسه پیتنی که سه رۆکه کانیان بۆ ماوه یه کی دیکه ش به نیمچه سه ره خۆیی مابوونه وه (۴۰). راپه رینی شیخ عوبیدوللای کوری سه یه د ته های شه مزینی (۴۱) سالی ۱۸۸۰ چله بۆیه ی ره نگدانه وه ی ناره زایی کورد بوو له فه رمانپه وایی دواکه وتووی شا کانی (آل قاجار) له ئیران. شیخ دهسه لاتنی ئایینی و دنیایی زۆری له نیتو کورده کانی ناوچه ی به رفراوانی گۆمی وانه وه تا ناوچه ی ورمخ و خوی و مه هاباد و نه رده لان و زۆر ناوچه ی دیکه هه بوو، (۲۰۰) گوندیان مولکی تابه تی خۆی بوون (۴۲).

(۳۹) تاریخ خسرو بن محمد آردلان، ل ۹۳.

(40) B. Nikitine, Op. Cit., pp. 257-258.

(۴۱) نه و نازناوه ی له گوندی شه مدینانی ناوچه ی هه کارییه وه بۆ ها تووه که شیخی تیدا ده ژیا.

(۴۲) ده رباری شیخ عوبیدوللا و راپه رینه که ی بروانه:

اسکندر قوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شا، به اهتمام عبدالله مردوخ کردستانی، تهران، ۱۳۳۶، هه رچهند دانه ره که ی بابته ی نییه به لام کتیبه که زانیاری گرنگی تیدایه که ده کرتیت بۆ لایه نه گرنگه کانی راپه رینی شیخ عوبیدوللا و نه نجامه کانی که لکیان لئ وه ریگریت:

Jalile Jalil, Vosstonie Kurdiv 1880 goda, Moscow, 1966.

جه لیلی جه لیل، راپه رینی کورده کانی سالی ۱۸۸۰، به زمانی رووسی، مۆسکۆ، ۱۹۶۶.

N. A. Khalphin, Barba za, Kurdistan, Moscow, 1963, pp. 108 - 132, 134 - 144.

ن. ک. خالفین، مملاتی له سه ره کوردستان، به زمانی رووسی، مۆسکۆ ۱۹۶۳، ل ۱۰۸-۱۳۴، ۱۳۴-۱۴۴.

دکتۆر نه حمه د عوسمان نه بو به کر وه رگپیرانی عاره بی نه و کتیبه ی له سالی ۱۹۶۹ و جه لال نه حمه د ته قیش وه رگپیرانی کورده یه که ی له سالی ۱۹۷۰ بلا و کرده وه.

ههزار تمه‌نیان (٤٧) لئی داوه، ههروه‌ها پیاوه‌کانی رژیتم تازاری پیاوی ناسراوی ناوچه‌که فه‌رجوللاخانیاں دا تا مرد. له شنۆدا (٢٠) ههزار تمه‌نیان تاوانانه به‌سه‌ر عه‌لی عه‌بدوللاخان و ئیبراهیم خان سه‌پاند، نابرووی ئافره‌تانیاں برد. بۆ به‌ره‌رچدانه‌وه‌ی ئه‌وانه و تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی ئه‌و زایانانه‌ی له براکیان که‌وتوه، شیخ رایگه‌پاند: «که هه‌یزه‌کانی به‌سه‌رۆکایه‌تی کوره‌کانی بۆ ئیران» نارد (٤٨).

باری شپه‌زه‌ی ئابووری رۆژئیکی که‌می له وروژاندنی کورده‌کان نه‌بوو. راپۆرتی دبلۆماسییه‌ی روه‌سه‌کان له سه‌روه‌ندی راپه‌رینه‌که‌ی شیخ عوبه‌یدوللا ده‌رباره‌ی ئه‌و (باره‌ ناهه‌موار) و (کویره‌وه‌رییه‌ مه‌زنه) ده‌وان که پالی به‌خه‌لکی کورده‌ستانه‌وه‌ ده‌نا (به‌به‌روو و په‌لکه‌ چرو)، ته‌نانه‌ت (له‌سه‌ر گوشتی که‌ریش) بژین. دبلۆماسییه‌کان چاره‌پروانی (هه‌رایه‌کی میلیلی به‌راستی بوون) له‌و ناوچه‌یه‌دا که برسیه‌تی به‌هه‌یزترین پال پیتوه‌نه‌ری بوو (٤٩).

به‌حوکمی ئه‌و هۆیانه و هی دیکه‌بیش ژماره‌ی ئه‌و بیزار و وه‌پسانه‌ی له ده‌وری شیخ عوبه‌یدوللا به‌خه‌ریی گه‌رد ده‌بوونه‌وه له زیاده‌بووندا بوو. له راپۆرتیکی تایه‌تی کونسولی گه‌شتی روه‌س که له ته‌وره‌ری بۆ وه‌زاره‌تی هه‌نده‌رانی ولاته‌که‌ی ناردوه‌وه له پترسه‌بۆرگ ده‌لیت، کورده‌کانی ئیران «تازار دراو و چه‌وسینه‌روای ژێرده‌ستی ده‌سه‌لاتی فارسه‌کان... به‌باوه‌شیکه‌ی فراوانه‌وه به‌په‌ر شیخه‌وه ده‌چن بۆ ده‌ست له‌ملکردنی وه‌ک رزگارکه‌ریک، به‌کۆمه‌ل ده‌ده‌نه پالی» (٥٠). بۆیه سه‌یر نه‌بوو که ژماره‌ی شوهرشگه‌په‌رانی شیخ عوبه‌یدوللا به‌ماوه‌یه‌کی کورت له سه‌ره‌تاوه له ده‌وره‌یه‌ری (٣-٥) هه‌زار که‌سه‌وه دوو چه‌ندانه بوو (٥١). هه‌روه‌ک دکتۆر ن. ئا. خالفین په‌نجه‌ی بۆ راده‌کیشی به‌پالپه‌شتی ئه‌و راپۆرتی دبلۆماسییه‌ی تایه‌تییه‌کانه‌ی سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه‌ده‌مین، هه‌ندی لایه‌نی عه‌ره‌ب، به‌شه‌ریفی مه‌که‌ک و خدیوی میسریشه‌وه لایه‌نگه‌ری شیخ عوبه‌یدوللا پان کردوه، هه‌ر

(٤٧) به‌گویره‌ی نرخی دراوی ئه‌و وه‌خته پاره‌یه‌کی یه‌کجار زۆره.

(48) N. A. Kalphin, Op. Cit., 124.

(49) Ibid, PP. 108 - 111.

(50) Ibid. P. 125.

(51) Ibid. P. 127 J. Jalil. Op. Cit., P. 77; M. S. Lazarev, Kurdski Vopros 1891 - 1917, Moscow, 1972, P. 34.

م. س. لازاریف. مه‌سه‌له‌ی کورد ١٨٩١-١٩١٧، مۆسکۆ، ١٩٧٢، ٤٣ ل.

به‌گویره‌ی وه‌سفی کرزن شیخ عوبه‌یدوللا «پاشایانه ره‌فتاری ده‌کرد»، رۆژانه تیکرا پینج سه‌د تا هه‌زار که‌س له دیوه‌خانه‌که‌ی سه‌ردانیان ده‌کرد. هه‌روه‌ها ده‌لیت: خه‌ونی به‌نازادبوونه‌وه ده‌دیت «وه‌ک به‌ردی بناغه بۆ هه‌یرش برده‌ سه‌ر حکومه‌تی ئیرانی... نگرین» (٤٣). له ئیران هه‌ر ته‌نیا چه‌وساندنه‌وه پالی به‌رۆله‌کانی گه‌لی کورده‌وه نه‌نا تا له ده‌وری شیخ کۆبینه‌وه، به‌لکو وێرای ئه‌وه، هه‌لسووکه‌وتی نمونه‌یه‌ک بوو جیاوازی ته‌واوی له‌گه‌ل به‌رپه‌سه‌ ئیرانییه‌کانه‌وه هه‌بوو، به‌شایه‌تی هه‌مووانیش به‌رپه‌سه ئیرانییه‌کان به‌بوونه باریکی گران به‌سه‌ر شانی خه‌لکه‌وه. ئه‌و زانیارییه‌کانه‌ی که ده‌گه‌یشه‌ کونسولی به‌ریتانیا له ته‌وره‌ری نیشانیان ده‌دا، شیخ مردنی کردبووه سزای به‌رتیل خۆره‌کان. له‌و راپۆرتی کونسول پیتی ده‌لیت «داگیرکردنی ئیران له‌لایه‌ن کورده‌کانه‌وه» شیخ عوبه‌یدوللا «مه‌رۆقیکی روه‌وناکبه‌ر بوو، هه‌ولتی ده‌دا به‌گویره‌ی توانا فیه‌ری به‌ر و شتوازی ژبانی کۆمه‌له‌ شارستانیه‌کان به‌بیت». هه‌روه‌ک سه‌رچاوه ئه‌رمه‌نییه‌کان و ئه‌وانی دیکه‌ش ده‌یسه‌لین، شیخ له‌لانی ئایینییه‌وه ده‌مارگیر نه‌بوو، بۆیه ئه‌رمه‌ن و ئاسوورییه‌کان ئه‌وه‌نده‌ی موسولمانه‌کان سۆزیان بۆ ده‌بووت (٤٤). ئه‌رمه‌نییه‌ک ئاوا وه‌سفی شیخ ده‌کات:

«مه‌رۆقیکی به‌رز، چه‌زی له ئیشوکار بوو، سه‌رنج‌راکیش و کاریگه‌ر بوو، ناسک و زه‌ره‌ک بوو، هه‌میشه سۆزی باوکانه‌ی خۆی بۆ هه‌تیوو و بێهه‌ژنه‌کان ده‌رده‌په‌ری. کورده‌کان له هه‌موو لایه‌که‌وه داده‌بارینه سه‌ر شه‌مدینان بۆ ئه‌وه‌ی باسی کۆیره‌وه‌ری و ئه‌و پاله‌په‌ستۆیه‌ بکه‌ن که له‌سه‌ریان بوو، په‌سیان پێ ده‌کرد و له کیشه‌ ئایینی و دنیاوییه‌کان راییان وه‌رده‌گرت. ریزیان ده‌گرت و به‌سه‌رۆکیکی ئینسانی و دادپه‌روه‌ریان داده‌نا».

له‌و دوو نامه‌یه‌ی که بۆ میسینیری ئه‌مریکی دکتۆر کۆهران له ورمی ناردبوو، پیتوه‌ندییه‌کی باشیشی له‌گه‌ل هه‌بوو شیخ به‌خۆی رووداوی زۆری له سه‌مه‌ی ئیرانیان تۆمار کردبوو که پالیان به‌کورده‌وه ده‌نا به‌رووی تاران راپه‌رن. (٤٥) له یه‌کێ له نامه‌کانی که میژووی ٢٥ی ئه‌یلوولی ١٨٨٠ی (٤٦) پیتوه‌یه ده‌لیت له سالی ١٨٧٩ (شجاع السلطنة) فه‌رمانی مردنی به‌سه‌ر په‌نجا که‌س له ده‌رویشه‌کانی داوه، زبانی زیاتر له ١٠٠

(43) G. N. Curzon, Persia and Persian question, vol. I, p. 553.

(٤٤) بۆ درێژه‌ی ئه‌و باسه‌ بروه‌: J. Jalil, Op. Cit., pp 52 - 75

(45) G. N. Curzon, Op. Cit., P. 554.

(٤٦) بۆ درێژه‌ی ده‌رباره‌یان بروه‌: J. Jalil, Op. Cit., PP. 75 - 76, 105 - 107

وہک باوہ گواہیہ پوئلی وەہا بییہ کان لە ناوچە کەدا دەگێرتیت (۵۲). ھەندئێ راپۆرتی دیکەش ئاماژە بۆ ئەو دەکەن کە ھەندئێ لە سەرۆک ھۆزە عەرەبەکان لایەنگیری شیخ عوبەیدوللایان کردوو (۵۳). شۆرشگێران توانییان لاهجیان و سەردەشت لە نیوہی یەکەمی ئەیلوولی سالی ۱۸۸۰ رزگار بکەن، پاشان روویان لە مەھاباد کرد (۵۴) ئەویشیان رزگار کرد، لە ۲۳ی ئەیلوول چونە ناو شنۆ، پاش چوار پوژانیش چونە ناو عەشتارۆخ. دواي ئەوہی ورمی و ناوچەکانی دیکەشیان رزگار کرد؛ شۆرشگێران گەشتنە دەروازە تەوریز بارەگای جینشین (ولی العہد). ترس و لەرز کەوتە ناو دانیشتوانی شارەکە بەھۆی داہرا نیان لە ناوچەکانی دەوروہەرەو و دووچاری برسێتیی بیوون. جگە لەوہش خەلکێکی زۆریش پەنایان بۆ بردبوو (۵۵). ناسرەدین شا دەترسا شۆرشگێران روو لە تاران پائتەخت بکەن، بۆیە بۆ خۆ قورتارکردن ھانای برده بەر رووس و ئینگلیز و عوسمانییەکان. تەزاری رووسیش لە خوای دەویست بۆ بەدەنگەوہ چوونی، فەرمانی دا ھەندئێ ھێزی سوپاکە ی روو بکەنە نەخچەوانی سەر سنووری ئێران. لەسەر داوای رووس و بەرتانییەکان دەروازە بالای (باب العالی) ش ھەندئێ لە ھێزەکانی لەسەر سنوورەکانی ئێران قایم کرد (۵۶). لەگەڵ ھەموو ئەوہش پوژنامەکانی لەندەن پێیان لەسەر ئەوہ دادەگرت، کە راپەرینی شیخ عوبەیدوللای فیتی دەستی رووسەکانە، بەلام پوژنامەکانی پترسیۆرگ بەتەواوی پێچەوانە بوون، پەنجە ی تاوانیان بۆ ئینگلیز درێژ دەکرد. پوژنامە ی (دیلی تەلگراف) ی لەندەنی لە وتاریکیدا بەناوونیشانی «بۆچی کورد راپەری» دووپاتی دەکردهوہ «ھۆی راپەرینە کە بەمسوگەری رووسەکانن». ھەمان کات پوژنامە ی (قەفقاس) ی رووسیش دەیگوت شیخ عوبەیدوللای «توانی بەھاندانی ئینگلیز پال بە کوردەوہ بنی راست ببەوہ».

لەولاشوہ پوژنامە ئەرمنییەکان دووپاتیان دەکردهوہ کە گواہی تۆرکەکان دەستیان لە راپەرینی کوردەکاندا ھەبە (۵۷). ئەم جیاوازییە گەورە یە بۆ خۆی بەلگە بەکی تەواوی

(52) N. A. Khalphin, OP. Cit. P. 116.

(53) Ibid, P. 126; J. Jalil, OP. Cit., P. 91

(۵۴) ھەینیکە بەشاری مەھابادیان دەگوت سابلاخ.

(۵۵) بروفیسور و مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمہ و تحشیہ عبدالعلی کارنک، ۷۱.

N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 127.

(56) J. Jalil, OP. Cit., P. 84.

(57) Ibid, PP. 99 - 100.

ھەلقولانی راپەرینە کە ی شیخ عوبەیدوللایە لە ناخی دەروونی گەل و خاکی نیشتمانوہ. تاران سوپایەکی گەورە ی (۲۰) ھەزار کەسی بەتۆپخانەوہ، بۆ سەرکوئەکردنی راپەرینە کە ی شیخ عوبەیدوللای (۵۸) تەرخان کرد. لە دواییدا ئێرانییەکان مەرہامەکانیان بەھاوکاری بیتگانە و ژمارە یەکی زۆری بەکرتیگراوی ناوہخۆ ئەنجام دا. لاوازی ریکخست و ریزی شۆرشگێران، ھۆیەکی یاریدەری ژێرکەوتنی شیخی شەمدینان بوو. ھێزەکانی شا بۆ ھەر کوئ دەچوون پەنایان دەبردە بەر چەپەلتەرین شێوازی تۆقاندن دەرھەق بە کورد. لێرەدا بەوہرگێرانی راپۆرتیکی دیلۆماسی نھینی لەو بارە یەوہ واز دینین کە تێیدا دووپاتی دەکاتەوہ، دامرکاندەوہی راپەرینە کە ھاوشانی قەسابخانە یەکی خویناوی بوو لە کوردستانی ئێران و بوو ھۆی «کوشتنی ھەزاران کورد بۆ گۆیدانە تەمەن و رەگەز و تالانکردن و سووتاندنی زیاتر لە ۲۰۰ گوندی کوردەواری» (۵۹).

پاش سەرئەکەوتنی راپەرینە کە، شیخ عوبەیدوللای کشایەوہ ناو خاکی عوسمانی، «لەژێر فشاری ئەوروپاش بۆ سەر دەروازە ی بالای» لە تەمووزی ۱۸۸۱ بۆ ئەستەنبۆل گوازیارایەوہ (۶۰) بەلام لەگەڵ ئەوہش بەرێزەوہ لە پائتەختی عوسمانی پێشوازی لێ کرا، کاربەدەستان چونە دیدەنی و خەلک رژانە شەقامەکان، تۆپیان بەو بۆنە یەوہ تەقاند؛ بەلام شیخ، بەقسە ی س. ولسن، زوو تێگەشت کە ئەو میوانی سولتان نییە، بەلکو دەس بەسەر لەلای (۶۱). ھەر لەبەر ئەوہش شیخ عوبەیدوللای لە پێوەندییە نھینیەکانی بەردەوام بوو، بەتایبەتی کە دەیزانی بارودۆخ ھیشتا لەبارە بۆ درێژە پیدانی تیکۆشان. دواي لەناو بردنی بزوتنەوہ کە ی ھۆیەکانی ناپەزایی و بیزاری لەنیوگەلی کورد لە ئێران ھەر لە زیاد ی بوون، ئەویش بەھۆی کورتبینی سیاسی فەرمانرەوایی تاران. رەنگە لێرە بەس بێ پەنجە بۆ ئەو بروسکە ی بالیۆزی رووسیا لە ئەستەنبۆل بۆ وەزارەتی ھەندەرائی ولاتە کە ی لەو بارە یەوہ ناردووہ درێژ بکەین کە دەلێت: فەرمانرەوای ئێران «نەک ھەر ھیچی بۆ سووککردنی باری سەرشان ی کورد نەکرد کە بەھۆی راپەرینی ئەو دوا ییە

(58) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I, P. 554.

(۵۹) لە N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 133 وەرگیراوە.

(60) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I, P. 554.

(۶۱) بۆ درێژە ی بروانە؛ J.Jalil., OP. Cit. P. 93.

بارودۆخیان تیکچوو بوو، به لکو نیاز وایه باجی نوئی دیکه شیان به سهردا بسه پینن» (۶۲).

شیخ عوبه یدوللا به زیره کی له ئهسته نبۆل ههلات. به بۆنه ی هاتنی جهژنی رهمه زان ههلی بۆ هه لکهوت، رایگه یاند که نیازی وایه به درێژی جهژن بجیتته خه لوهت بۆ خواپه رستن له ژووهره که ی، بۆیه نایه وئ که س بیینیت، له و لاشه وه به نه پینی له ناوه راستی ئایی ۱۸۸۲ (۶۳) به هۆی که شتییه کی فه ره نسی و گوژه رنامه به کی ساخته و به جلوه به رگی بازگانیککی تورک، گه یشته به نده ری بوتی جورجیا تا له و تیبه وه بگه ریتته وه کوردستان.

به لām شیخ ئه و جار هه س سه رنه کهوت، پاش تیبه رپوونی چه ند مانگیک به سه ر هه لاتنه که ی جاریککی دیکه دیل کرایه وه، له سه ر خواستی ناسره دین شا سولتان عه بدولحه مید بریاری دا له گه ل ئه ندامانی خیزانه که ی، بۆ مه که که دووری بخاته وه، له مانگی تشرینی به که می سالی ۱۸۸۲ له وئ کوچی دوایی کرد (۶۴).

به نه مانی شیخ عوبه یدوللا له سه ر شانۆ دوایی به خه باتی رزگاربخوازی کورد نه هات، به لکه دوای تیبه رپوونی چه ند سالیکی که م، دووباره هه لگیره سایه وه، ئه ویش «وهک به ریه رچه دانه وه ی هه وله کانی تاران که ده یه ویست فشار بخاته سه ر خو بیبوونی کورده نیشتمانیه روره کان و زیاتر له لانی تابووری بیانرووتیتیتته وه» (۶۵). رۆله کانی هۆزی دهشت له دژی رهفتاره کانی فه رمانه وای ورمی میر جیهانسۆز میرزا راپه رین، هه سو به گ و به در به گی کورانی هه سه ن به گ راپه ریان ده کردن، هه سه ن به گ له زینداندا گیانی

(62) N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 134.

(۶۳) کیرزن په نجه بۆ ئه وه درێژ ده کا که شیخ عوبه یدوللا له ئهسته نبۆل له ئایی سالی ۱۸۸۲ هه لات، به لām دکتور جه لیلی جه لیلیش به پالیشتی قسه ی س. ولسن ده لیت: شیخ له کوتایی ته موزی هه مان سال هه لات، له به ر ئه وه ی رۆژی به که می جهژنی رهمه زانی سالی ۱۲۹۹ ده کاته رۆژی شازده ی ئایی سالی ۱۸۸۲، بۆیه میژووی به که م راست تره.

(64) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I., P. 554.

به پیتی سه رچه وه کانی دیکه شیخ له مه دینه ی منه وه ره کوچی دوایی کردوه (پروانه: الکتور بله ج شیرکوه، القضية الكردية، ماضي الكرد وحاضرهم، القاهرة، ۱۹۳۰ ص ۴۸) باسل نیکن که وتۆته هه له یه کی گه وه کاتی ده نووسیت شیخ هه ر له ژیاندا مابوو، له دوای سه رکه وتنی شۆرشی ئیستحادییه کان له سالی ۱۹۰۸ گه راره ته وه بۆ ئه وه ی له گه ل شیخ عه بدولقادی کوری بۆی.

(65) N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 145.

سپارد، گری راپه رینی دهشت به خیرایی ناوچه فراوانه کانی مه هاباد و سه رده شتی گرتته و فه رمانه وای ئه و ناوه عزه توللا خان، که دیاره عه جه م بوو، ناچار بوو شار به جی به یلیت، شۆرشیگه ران هه ره شه یان له ورمیش کرد، ده سه لاتداران نه یان توانی سنووریک بۆ به ره له سستی شۆرشیگه ران دابننن و جموجۆلیان تا کوتایی سالی ۱۸۸۷ به رده وهام بوو. حکومه تی ناسره دین شا ناچار بوو به ده نگ داخوارییه کانیانه وه بجیت. عزه توللا خان فه رمانه وای سه رده شتی دوورخسته وه و ئه حمه ده به گی موکری له جی دانا، میر جیهانسۆز میرزایشی له ورمی گواسته وه و فه رمانه وایه کی خه لکی ناوچه که ی له شوینی دانا (۶۶).

کورد ده وریان له رپووداوه کانی شۆرشی ده ستوری ئیرانیشدا (۱۹۰۵-۱۹۱۱) هه بوو، که هه رچه نده له دوو واقیعی دژ به یه ک رهنگی ده دایه وه، به لām له گه ل ئه وه ش له خاله بنه ره تیبه کانی هۆ شاروه کان به یه ک ده گه یشته وه. زۆریه ی زۆری جه ماوه ری کورد لایه نی شۆرشیان گرت، به لām هه ندی لایه نی دیکه ی کوردی خاوه ن سه نگ و کاربگه ر له سه نگه ره که ی دی بوون. لیره دا ده مانه ویت بیرو راپه یه کی چروپر ده رباره یان پیتشکیش بکه ین. نه ده بوو هیتزه نیشتمانییه له راده به ده ری بیزاره کانی کورد له شوینه واری بزووتنه وه ی شۆرشیگه ری دووره په ریز بن، که ئامانجی هه لته کاندنی رژی می دواکه وتووی قاجاری بوو. به کییک له به لگه کانی «ئه رشیفی سیاسه تی رووسیای ده ره وه ی سالی ۱۹۰۷» په نجه بۆ ئه وه راده کیشیت که ۳۰ هه زار کوردی جه نگاوه ر له ناوچه کانی خوی و ماکو له دژی ئه و چه تانه ی که دوژمنانی شۆرش له و ناوچه ده روستیان کردبوون به شداربوون، به نیازی زه بر لیدانیان. به لگه نامه یه کی دیکه ش له هه مان کۆمه له دا په نجه بۆ (ئه و یارمه تیبه زۆرانه ی) که «کورد ده یاندا شۆرشیگه ران له ناوچه کانی ورمی و سابلاخ (مه هاباد) و سه لماس» (۶۷) درێژ ده کات، که هه ر هه موویان ناوچه ی کورده وارین. ده ستوورییه کان ژماره یه ک ئه نجومه نیان له شاره کورده وارییه کانی، کرماشان و مه هاباد و سه ن و سه قز و بۆکان و ئه وانی دیکه دامه زران. ئه نجومه نی سه قز له هه موویان موکورت

(66) Ibid, PP. 145 - 146.

(67) M. S. Lazarev, Kurdistan iKurdskaya Problema (90 - egodi xix veka - 1917), Moscow, 1964, p. 118.

م. س. لازاریف، کوردستان و مه سه له ی کورد (ئه وه ده کانی سه ده ی نۆزده مین تا سالی ۱۹۱۷) به زمانی رووسی، مۆسکو ۱۹۶۴، ۱۱۸، هه روه ها پروانه: عبدالله رازی، تاریخ مفصل ایران از تاسیس سلسله ماد...، ل ۵۱۸-۵۱۹.

بوو بۆ داواکردنی مافه نه ته وایه تیبه کانی کورد له ئیران.

به لّام هه مان کات دوژمنانی شۆرش توانیان پرێکی زۆری کورد بۆ لای خۆیان رابکێشن. سالار ئه لدهوله ی برای محمه د عه لی شای لیکه وتوو، له مملاتی پێ به رده وامی له پینا و ته ختی پاشایه تی، توانی ئه و پیتوه ندیبانه ی له ده می و لایه ت نشینه که ی سنه ی رۆژگاری فه رمانه ی موزه فه ره دین شای باوکی، که له گه ل چه ندین سه رۆک هۆزی که له وور و سنجاوی و جاف و زه نگه نه و موکری و ئه وانی دیکه، پیکه وه ی نابوو بۆ سوودی خۆی به کاربێت.

سالار ئه لدهوله دوو جار ان داوای ته ختی کرد، یه که میان له سالی ۱۹۰۷ که باوکی کۆچی دوایی کرد. دوو هه میشیان دوا ی به رپابوونی ئه و ئاژاوه به رفروانه ی له دوا هه واری ته مه نی شۆرشی ده ستوریدا بوو به هاته وه ی برا لیکه وتوو که ی له دوو رخواه یی، که ته وه. جاری دوو هه م پشتیووانی سالار ئه لدهوله ئه و چه ند هه زار کورده چه کدارانه ی سه ر به داودخانی که له وور و عه لی خانی لورستانی و پرێکی دیکه بوون (۶۸). له سه ره تاوه له هه مه دان نیشه جێ بوو، نازناوی ئه بولفه تخ شای قاجاری له خۆی نا، سو لتانی عوسمانی شی له وه ئاگادار کرده وه (۶۹)، فه رمانی بۆ هه مووان ده رکرد که پیتوه ندیبان به تارانه وه بپرن و هه ره شه ی په لاماردانی لیکردن. کاتی له به رده م به ختیاری به کانی لایه نگرانی شۆرش شکا، له گه ل جه نگاوه رانی رووی له کوردستان کرد و شاری سنه ی داگیر کرد و عه بدو لحو سین میرزا فرمای حاکی و پیاوه کانی ناچار بوون بکشیته وه کرماشان. له ۳ ئه یلولی ۱۹۱۲ سالار ئه لدهوله کاربه ده سته ئیرانی به کانی لایه نگرانی ئه حمه د شای، به ده ستووری به کانی شه وه، ناچار کرد کرماشان به جێ به یلن، یان په نا به نه

(۶۸) بۆ درێژه ی پروانه:

دکتر نورالله دانشور علوی و مجاهد السلطان تاریخ مشروطه ایران. جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری، تهران، ۱۳۳۵، ل ۸۶-۱۱۳.

(۶۹) سالار ئه لدهوله بروسکه یه کی بۆ سو لتانی عوسمانی نارد پیتی راگه یاند که خۆی کردۆته شای ئیران، به لّام سو لتان وه رامی بروسکه که ی نه دایه وه، پروانه:

«وه زاره تی هه نده ران، پیتوه ندی نیتو ده وله تان له سه رده می ئیمپریالیزم، به لگه نامه ی ئه رشیفه کانی حکومه تی ته زاری و حکومه ته کانی ۱۸۷۸-۱۹۱۲»، به زمانی رووسی، زنجیره ی دوو هه م، به رگی بیست، به شی یه که م (۱۴ مایس - ۱۳ ئابی ۱۹۱۲)، مۆسکۆ - لنینگراد، ۱۹۳۹، ل ۲۲.

به ر کونسولی تورکیا له شاره که (۷۰). هه ر که فه رمان فه رما له راده دانان بۆ جوولانه وه کانی سالار ئه لدهوله و لایه نگرانی بێ هومید بوو، به بروسکه وازی له کار هینا (۷۱).

جمو جۆله کانی سالار ئه لدهوله له کوردستان، رووس و به ریتانی به کانی وروژاند و داویان لێ کرد چه ک دا بێ. به لّام ئه و به گوتی نه کرد (۷۲)، به پینتی دیکه ش جمو جۆله کانی به رده وام بوو، تا هیزه کانی ئیران ناچاران کرد کرماشان و سنه و ناچه کانی دیکه ی کورده واری به جێ به یلن، له دواییدا ناچار بوو چه ک فری بدا و هه لبیتته ناو خاکی رووسی (۷۳). به لّام لیره دا پیتو بیسته ئامازه بۆ ئه و به کین که خپو ونه وه ی ئه و ژماره زۆره ی پیاوانی هۆزه کورده کان له ده وری سالار ئه لدهوله له ئاکامی پیتوه ندیه کانی پیتووی نه بوو به سه رۆکه کانیانه وه، به لکو کاره که زیاتر ره نگدانه وه ی باری ناره زایی کورد بوو له رژی می قاجاری. هه ندیکیان هه ر بۆ به دابوویانه ته ک سالار ئه لدهوله ته نیا له به ر ئه وه ی داوای کرد باج نه دهنه میری، به تایبه تی باجی بێ ره زای خۆی که تاران سالی ۱۹۱۰ به شپوه یه کی گه و جانه به ته وای مانای وشه به سه ریدا سه پاندن، ئه و چه رده باجه نو بیه ی که به سه ر به ره می خۆی خۆمالیدا سه پینرا بوو شه ش هه نده ی ئه و باجه بوو که به سه ر خۆی له ده ره وه هینرا ودا سه پینرا بوو. به قسه ی پسپووری دارایی ئه مریکی (مۆرگان شوسته ر) که تاران بۆ چاککردنی باری شپزه ی ئابووری پرسی پیکرد بوو، باجی خۆی هپچ که لکی نه بوو جگه له «قه له و بوونی باجگه کان له سه ر حیسابی ئه و (واته باجی خۆی. و.)، چونکه ئه وه نده ی ئه وان کۆیان کرده وه پینچ هه ندی ئه وه بوو که یاسا داینا بوو (۷۴).

فه رمانه رز بزرگر ئیسماعیل راتینی پشکنه ری دارایی کوردستانی ئیران به ر له شه ری

(۷۰) دوا ی له ناو بردنی شۆرشی ده ستووری سالار ئه لدهوله بۆ ماوه یه کی دیش له سه ر جوولانه وه کانی له کوردستان به رده وام بوو.

(۷۱) «وه زاره تی هه نده ران. به لگه نامه ی ئه رشیفه کانی حکومه تی ته زاری و کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیره ی دوو هه م، به رگی بیست، به شی دوو هه م (۱۴ ئاب - ۱۷ تشرینی یه که می ۱۹۱۲) مۆسکۆ - لنینگراد ۱۹۴۰، به لگه ی ژماره ۸۲۱.

(۷۲) هه مان سه ره چاوه، زنجیره ی دوو هه م، به رگی نۆزده، به شی دوو هه م (۱۴ کانوونی دوو هه م - ۱۳ مایس ۱۹۱۲)، مۆسکۆ - لنینگراد، ۱۹۳۸، ل ۴۵۳ - ۴۵۴، به لگه ی ژماره، (۵۰۸).

(۷۳) دکتر نورالله دانشور علوی، تاریخ مشروطه ایران، ل ۱۲۵.

(74) W. M. Shuster, The strangling of Persia, PP. 33-34.

یه که می جیهان، زانیاری وای لایه که دهقا و دهق ئه وهی ئیمه دهمانه ویت روون دهکاته وه، راین ده لیت، خه لکه که پیمان خوشتر بوو خوئی به کار نه هینن وهک له وهی «مل بو ئه و یاسا وشکه شوپ بکهن»، ته نانهت له هه ندی ناوچه دا فرۆشتنی خوئی تا راده یه کی به کجار زور کهم بیوه. ئه و کار به دهسته ئیرانییه دووپاتی دهکاته وه، بیزاری له باجی خوئی یه کتیک بوو له و هۆبه بنه ره تیپانه ی پالی به خه لکه وه ده نا له کوردستان به ره له ستی حکومهت بکهن و «به بی هپج جوژه ترس و زور لیکردنیک» به شداری بزوتنه وهی سالار ئه لده وله بکهن. له کو تاییدا فه رانه ز بزرگر دووپاتی دهکاته وه که کورده کان ئه و بریاره ی تاران به هه لوه شانده وهی باجی خوئی له سه ر پیتش نیاری شوسته ر به ده سه که وتیکه مه شروه تیان نه ده زانی، به لکو «لایان وابوو ئه مه له ئه نجامی لایه نگرته ی سالار ئه لده وله بووه که خه لکه که ی له دانی باجی خوئی به خشی بوو... ئه وان ده سه لاتی سالار ئه لده وله یان وهک مرۆفیکه ی به خو ناز پی خوش بوو» (۷۵). به لام ئه وهی به راستی جیبی داخه (بیرم) خانی پیتشه وای گه وهی ئه رمه نییه کان (۷۶) و یه کی له ئازترین سه رکرده کانی شوپشی ده ستووری که رۆلئیکه له هه مووان گه وهره تری له لیخستنی محمه مد عه لی شا بینی بوو، له سه ر ده ستی پیاوانی هۆزه کورده کانی لایه نگرانی سالار ئه لده وله، له و شه ره ی رۆژی ۱۹ مایسی سالی ۱۹۱۲ قه وما، کوژرا و ده نگیکه ی گه وهره ی له ناو ئیران و ته نانهت له ده ره وه ش دایه وه (۷۷).

ئه گه رچی شوپشی ده ستووری له ناوبراو، بزوتنه وه کانی سالار ئه لده وله ش کو تابوون، به لام به ر له ده ستپیتکردنی شه ری یه که می جیهان ناوچه کورده وارییه کانی ئیران ئارام نه بوونه وه. ره نگه لیته به س بی په نجه بو ئه وه درپژ بکه ین که ئه و فه رمانه و نوپیه ی تاران

(۷۵) پروانه: مورگان شوستر، اختناق ایران، ترجمه ابو الحسین موسوی شوشتری، با تصحیح و مقدمه و حواشی و اسناد محرمانه منتشر نشره در ایران توسط: فرامرز بزرگر اسماعیل راین، جاب دوم، تهران، ۱۳۵۱، ل ۹۳ - ۹۴.

(۷۶) بیریم یا (بیریم) خان له ئه رمه نه کانی تورکیا بوو، په نای بو ره شت هینابوو له ئیران و خه ریکه ی بازرگانی بوو. له رۆژگاری مه شروه تییهت به گه رمی چوه ریزی شوپشگیتان، زور کارتیکه ر و روو نه رم و زور شاهزا و به کجار نازاش بوو.

(۷۷) «وهزاره تی هه ندران، به لکه نامه ی ئه رشیفه کانی حکومه تی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، به رگی بیسته م، به شی یه که م، ل ۲۲، ۸۹ - ۹۱. به لکه نامه ی ژماره (۱۰۲)، W. M. Shuster, OP. Cit, PP. 81, 86 - 87.

بو ورمی دانا بوو دوا ی له ناو بردنی مه شروه تییهت، به درپژایی سی مانگ نه یه توانی بچیتته باره گای کاره که ی له ته وریز، ئه ویش به هۆی ئه و هه رایه ی هه یه نیکه ئه و ناوچه ی گرتبوه (۷۸).

هه ر له و ماوه یه دا له سه ر شانۆی رامیاری و روونا کبیری کورده ستانی ئیران پیاویکی هه لکه وتوو په یدا بوو، ئه ویش عه بدولپه زاق به درخان بوو که دیوه خانی ئاوه دانی بسوه یانه یه کی ئه ده بی و مه کوئی به یه ککه یشتنی نیشتمان په ره ران (۷۹)، له سه ره تای سالی ۱۹۱۳ کۆمه لئیکه ی روونا کبیری له شاری خوئی دامه زانده، یه که مین فیرگه ی کوردی له ئیران کرده وه، له و پارهی یه که خه لکی ناوچه که خو یان به خشی بوویان. عه بدولپه زاق به درخان گه لی جارن هه ولتی دا یارمه تی له رووسه کان دژی قاجاری و عوسمانییه کان وه رگریت، که ناچار یان کرد له ژیر پاله په ستویان په نابه ریتته به ته بلیس له جو رجیا و پاشانیس بو پاریس.

له سالانی شه ری یه که می جیهان هه موو هه ولتیان ده دا، هه ریه که و به شیوه ی تاییه تی خوئی، بیزاری کورد بو به ره زه ونده ی خوئی بقۆزته وه. پیاوه کانی موخابه راتی ئه لمانیا (شیومان) و (ینیدرما یز) و (زوکما یز) چالاکه ی فراوانیان له ناو کورده کانی ئیران نواند و سه رکه وتنی به رچاویان وه ده ست هینا» له به ر هۆی مه زه به ی کورده کان له زۆریه ی موسلمانانی دیکه ی ئیران بو ده وله تی عوسمانی به په رۆشتر بوون»، هه روه ک جو رچ لئوشۆفسکی ده لئ (۸۰). له و کرده وانه ی ئه لمانییه کان ئه نجامیان دا بو پرا کیشانی کورد به لای خو یاندا هه ولتیان دا له کاتی شه ر به یان نامه ی داخو زبانی کۆمه له ی ئیسلام و هه موو

(۷۸) پروانه:

Academic V. A. Gardleveski, Izbraine sochinenia, T. I. Moscow, 1960, PP. 174 - 175.

ئه کادیمی ف. ۱. گه ردلیتسکی، کاره هه لپژارده کانی، به زمانی رووسی، به رگی یه که م، مۆسکو ۱۹۶۰، ل ۱۷۴-۱۷۵.

(۷۹) بو درپژه ی ده رباره ی ئه و و چالاکیه کانی، پروانه: الکتور کمال مظهر احمد، کردستان فی سنوات الحرب العالمیه الاولی، ترجمه: محمد الملا عبدالکریم، الطبعة الثانية، بغداد، ۱۹۸۴، ص ۵۰، ۶۴، ۱۰۲-۱۰۴.

(80) G. Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918 - 1948, New York, 1949. P. 150.

چاپه مه نیهه کانی دیکه یان له سه رتا پای کوردستانی ئیران بلاویکه نه وه (۸۱). شیواوی باسه رووسه کان سووسه ی چالاکییه کانی شیوفانیان به شیتویه کی تاییه تی ده کرد، هه ولیاندا به هۆی بهرپرسه ئیرانییه کان و سه ره ک هۆزه کانی لایه نگریان فشاری بخه نه سه ر بهرله وه ی ناگری شه ر هه لگیرسه (۸۲)، له سالانی شه ریشدا به هاوکاری ئینگلیزه هاو په یانه کانیان زیاتر که وتنه سۆزخی چالاکییه کانی شیوفانی له ناوچه ی کرماشان، به هه ر دوو بالیوژی رووس و بهریتانیا داخوازییه کی هاو په شیان پیشکیش به کار به ده ستانی ئیران کرد بو گرتنی (۸۳). به کر تگیروانی ئەلمانیا که هه موو جو ره پار هیه کی نه ختی ئیرانی و بیانیان پی بو، پیوه ندیان به گه وه پیاوان و سه رۆک هۆزه کان ده کرد و زۆر به ده ست بلاوی لیان خه رج ده کردن و، توانییان زۆر له سیاسییه کان بۆ لای خو یان رابکیشن، له وانه مسته وفی مه مالیک که گفتی دا سوپای ئیران بخاته ژیر سه ره په رشتی مارشالی ئەلمانی فون دیر گو لتز Von der Goltz که له کو تایی سالی ۱۹۱۵ به فه ره مانده ی گشتی ئەو هه یزه تورکیانه ی له عب راق کاریان ده کرد دامه زرا. گو لتز به خو ی ناوچه کورده وارییه کانی ئیرانی له کانوونی دوومه ی سالی ۱۹۱۶ به سه ر کرده وه، چونکی ئومیدی به گفتی سوپای ئیرانی هه بو (۸۴). له هه مان کاتدا پرو پاگه نده ی تورکه کان له نیو هۆزه کانی کاشان و کوردستان گه یشتبووه را دیه ک ببوو ه جی نیگه رانی لیپرسروانی ئیرانی (۸۵).

به لām نا ره زایی ره وای کورد باکی به و جو ره چالاکیانه نه بوو، تا له ده رفه تی نویدا له سه ره و به ندی هه لگیرسانی ناگری شه ری به که می جیهان ها ته ئاراهه. له و سالانه دا کوردی ئیران تیکۆشانیان به گه رمی ده ست پیکرد. له زۆر ناوچه دا چه کیان دژی ده سه لاتدارانی

(۸۱) به کر تگیروانی ئەلمانیا له سه رتا پای ئیران بلاویبوونه وه و له هه له مه تی پرو پاگه نده گیره شیوتنییه کانیان دوو پاتیان ده کرده وه که گه لی ئەلمانیا و ئیمپراتۆره که یان (حاجی ولیه م!) پا به ندی رینو تینییه کانی ئیسلامه تیهه. بروانه؛ P. Sykes, OP. Cit. PP. 442 - 443. (۸۲) «وه زاره تی هه نده ران. به لگه نامه ی ئه رشیفه کانی حکومه تی ته زاری و حکومه تی کاتی (۱۸۷۸-۱۹۱۷)» بهرگی نوژه، به شی به که م، ل ۳۰۱، به لگه ی ژماره (۳۳۴). (۸۳) هه مان سه رچاوه، زنجیره ی سییه م ۱۹۱۴-۱۹۱۷، بهرگی هه وته م، به شی به که م (۱۴ ی کانوونی دووه م - ۲۳ ی، ۱۹۱۵)، مۆسکو - لنینگراد، ۱۹۳۵، ل ۵۲۱-۵۲۲، به لگه ی ژماره (۳۹۵).

(84) P. Sykes, OP. Cit, PP. 543 - 544.

(۸۵) «وه زاره تی هه نده ران، به لگه نامه ی ئه رشیفه کانی حکومه تی ته زاری و حکومه تی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۳»، زنجیره ی سییه م، بهرگی هه وته م، به شی به که م، ل ۲۰۶-۲۰۷، به لگه نامه ی ژماره ۱۵۸.

ئیران و داگیرکه ره بیانییه کان بهر زکرده وه، له و کاتدا له گو ره پانی چالاکی نیشتمانی ژماره یه ک رووناکییری کوردی ئیران په ییدا بوون، له وانه ش هه ندی که سی به مه ماله ی قازی به ناویانگ له مه هاباد و شیخ باباغه و سی ئابادی شاعیر، که کو مه له یه کی بچووکی دامه زراند و هه ولی دا پیوه ندی به رووسه کانه وه بکات، به لām چالاکی کو مه له که ی له مه ودا یه کی ته سک دا بوو، له شاعیر خو ی و هه ندی له هاو ری نزیکه کانی تینه په ری. له و لاشه وه زو لّم و زۆری داگیرکه ران، (۸۶) به هه موو لایه نه کانیانه وه، کار دانه وه یه کی گه وه ی له نیو لایه نه کوردییه جو را و جو ره کانی ئیران هینا کایه وه، که ناچار بوون په نا به نه بهر چه ک بۆ بهرگری کردن له که رامه تیان. دانیشتووانی ناوچه ی مه هاباد چالاکانه بهر پیه ری پیاویکی ناسراوی وه ک قازی فه تاحی (۱۸۳۲-۱۹۱۶) برا بچووکی با پییری قازی محه مه دی ناو دار به ره له ستی سوپای عوسمانی و پاشانیش سوپای رووسیایان کرد.

له سالانی شه ر و به دو او هه ش، کورده نیشتمان په ره وه کان رو لّی دیاریان له و بزوتنه وه شو رشگتیرییه ی بهر پار هری میرزا کوچک خان له ناوچه ی گه یلانی با کووری ئیران ته قییه وه گیترا. خه باتی نیشتمان په ره و رانی گه یلان به (بزوتنه وه ی جه نگه لییه کان)، واته لیپه وارییه کان به ناویانگه، چونکه شو رشگتیران لیپه چه کانی گه یلانیان کرد بووه بنکه ی چالاکییان. سه ر کرده یه تی و بنکه کانی بزوتنه وه ی جه نگه لییه کان له نه ته وه ی جو را و جو ر پیک هات بوو، و پرای گه یلانییه کان (۸۷) ژماره یه کی زۆری خو به خشکه ری شار و

(۸۶) هه رچه نده ئیران بی لایه نی خو ی را گه یاند، به لām به در ئیایی سالانی شه ری به که می جیهان خا که که ی بووه گو ره پانی شه ری نیوان هه ر دوو به ره ی سوپای شه رکه ر، به خاکی کوردستانی ئیرانیسه وه که به قسه ی دکتۆر م. س. لازاریفی رۆژه له لاتناس یه که م پروشکی شه ر له و نیوه، له پیش ده ریای ره ش له رۆژه له تانی ناوه راستدا هه لگیرسا وه.

(M. S. Lazarev, Kurdistan..., P. 299).

(۸۷) هه ریمه ی گه یلان ناوچه کانی هه ندا و لئواری باشووری رۆژئاوای ده ریای قه زوین پیک دینیته. روو پیوی ده وریه ری ۱۵ هه زار کم ۲ ده بیته. ژماره ی دانیشتووانی هه رجه که له دوو ملیۆن زیاتره (به پیتی ناماری سالی ۱۹۶۶ ژماره یان گه یشته ملیۆنیک و ۷۵۴ هه زار که س). ره شت و لاهیجان له شاره ناو داره کانی گه یلان، لیپه وار زیاتر له ملیۆن و نیو هکتار روویه ری داده بو ش. زمانه ی گه یلانی سه ر به کو مه له زمانه ی هیندۆ ئه ورو پییه. له سالی ۱۳۷ تا سه ده ی شازده مین به شه کانی رۆژه له تانی گه یلان ده و له تیکی سه ره به خو یان پیک ده هینا و له سالی ۱۵۹۲ سه فه ویه کان توانیان ده سه لاتی راسته قینه ی خو یان به سه ردا سه پین. خه لکی گه یلان جاره های جار دژی حوکی سه فه ویه کان را په ربوون (له سالانی ۱۵۷۰-۱۵۷۱ و ۱۵۹۲ و ۱۶۲۹). گه یلانییه کان به گه رمی به شداری شو رشی ده ستوورییان کرد. له ۵ حوزره یانی سالی ۱۹۲۰ دامه زراندنی کو ماری گه یلانییان له شاری ره شت را گه یاند، به لām هه یزه کانی ئیران له ۲۹ ی ئەیلوولی ۱۹۲۱ له ناویان برد.

ناوچه‌کانی دی چوونه پالیان به‌تارانی پایتخت و شاری ته‌وریزی نازه‌ریایجان و هندی ناوچه‌ی کورده‌واری و شوینی دیکه‌شه‌وه. نامانجی هاوبه‌ش نه‌وانه‌ی له سالانی شهری به‌که‌می جیهان به‌یه‌که‌وه کۆکردبۆوه بۆ خه‌باتکردن دژی ئیمپریالیزم و داگیرکران، له پیشه‌وه‌ی هه‌مووشیان رووس و ئینگلیز، له‌پیناوه‌ مسۆگه‌رکردنی خو‌بوونی سیاسی بۆ ئیران. به‌شدارانی بزوتنه‌وه سوئیدیان خوارد ریشیان نه‌تاشن هه‌تا نامانجه‌کانیان وه‌دی نه‌هین، له‌وه‌وه بووه نه‌ریت زۆر جار شو‌رشیگێرانی ئیران له‌وه‌دوا په‌په‌ویان ده‌کرد (۸۸).

ئه‌وه‌ی پالی به‌خه‌لکه‌وه‌ دنا، به‌تایبه‌تیش جووتیاران، له‌ ده‌وری بزوتنه‌وه‌که‌ کۆبینه‌وه، دووپات کردنه‌وه‌ی سه‌رکرده‌کانیان بوو له‌سه‌ر پیتوبستی گه‌رانه‌وه‌ بۆ سه‌ر ده‌ستوره‌کانی په‌سه‌نی ئیسلامه‌تی، تا بیانکه‌نه‌ چه‌ک بۆ خه‌بات دژی داگیرکره‌ بیانییه‌کان، تا نه‌ندازه‌یه‌کی که‌میش دژی چه‌وسینه‌رانی ناوه‌وه. جه‌نگه‌لییه‌کان له‌دوا دواییه‌کانی سالی ۱۹۱۷ لیژنه‌یه‌کی تایبه‌تیان به‌ناوی (یه‌کیه‌تی ئیسلام) دامه‌زراند بۆ سه‌ره‌پرستی کردنی بزوتنه‌وه‌که‌یان. ئه‌وه‌ی جیتی گوته‌ ئه‌لمانیه‌کان و عوسمانیه‌کان له‌ سالانی شه‌ر چالاکانه‌ کاریان بۆ خو‌شکردنی پروپاگه‌نده‌کردن بۆ کۆمه‌له‌ی ئیسلامه‌تی له‌ ناوچه‌ی گه‌یلان ده‌کرد، چونکه‌ ئه‌وان ده‌یانزانی ده‌کرا، به‌هۆی جه‌نگه‌لییه‌کان زه‌بریک بسره‌ویننه‌ رووس و ئینگلیزی دوژمنیان. ته‌نانه‌ت هه‌ندی ئه‌فسه‌ری وه‌ک ئه‌فسه‌ری عوسمانی (مقدم) حسه‌ین ئه‌فه‌ندی ته‌وریزیشیان ناره‌ ناوچه‌که‌یان، که‌ شاره‌زای ناوچه‌که‌ و کاروباری کورده‌واری بوو، به‌تایبه‌تیش چونکه‌ به‌شدارانی ئه‌و شه‌رانه‌ی کردبوو که‌ له‌ نیوان هه‌یزه‌کانی رووسیا و عوسمانی له‌ کوردستان قه‌ومه‌ابوو (۸۹). ئیته‌حاده‌یه‌کان و ئه‌لمانیه‌کان به‌راستی تا راده‌یه‌ک توانیان که‌لک له‌ بزوتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان وه‌ربگرن، ته‌نانه‌ت میرزا کوچک خان هه‌ندی کۆمه‌له‌ی جه‌نگاوه‌ری نارد بۆ یارمه‌تیدانی هه‌یزه‌کانی تورکیا و ئه‌لمانیا له‌ ناوچه‌کانی دیکه‌ به‌ناوچه‌ی کرمانشانی کوردیشه‌وه.

(۸۸) بۆ درێژه‌ی ده‌رباره‌ی بزوتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان بڕوانه‌:

ابراهیم فخرانی، میرزا کوچک خان سردار جنگل، تهران، ۱۳۴۴ شمسی؛

M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 259 - 269, 279 - 285, 293 - 299.

(89) M. N. Ivanoa, Natsionalno-osvoboditel'naya dvijenie v Irane, Moscow, 1961, P. 18.

م. ن. ئیشتانوف، بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخو‌ازی نیشتمانی له‌ ئیران، به‌زمانی رووسی، مۆسکۆ، ۱۹۶۱، ل ۱۸.

ژماره‌یه‌کی به‌رچاوی جووتیاره‌ کورده‌کان به‌گه‌رمی به‌شدارانی بزوتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لیان کرد و چه‌ند کۆمه‌له‌ی دیکه‌شیان دابارینه‌ سه‌ر مه‌لبه‌ندی بزوتنه‌وه‌. خالۆقوریان بووه‌ یه‌کێ له‌ دیارترین رابه‌رانی بزوتنه‌وه‌ی نزیک به‌میرزا کوچک خان، هه‌روه‌ها ژماره‌یه‌کی دیکه‌ی کوردی وه‌ک که‌ریم خان و قه‌نبه‌رخان و خالۆحشمه‌ت و باباخان که‌ له‌ گه‌ل خالۆقوریان خزمایه‌تیان هه‌بوو له‌ ریزی جه‌نگه‌لییه‌کان به‌ده‌رکه‌وتن.

تا ده‌هات پایه‌ی خالۆقوریان له‌ ریزی جه‌نگه‌لییه‌کان به‌رز ده‌بۆوه، هه‌تا گه‌یشه‌ پایه‌ی قۆمیسهر، که‌ به‌رامبه‌ر به‌پله‌ی وه‌زیری جه‌نگه‌، به‌لام له‌ کۆتاییدا له‌ بزوتنه‌وه‌که‌ جودا بۆوه و چووه‌ ناو بازاری سازشکاری باوی ئه‌وکاته‌ و له‌و کاره‌ سه‌ربازییانه‌ی که‌ دژی سمکۆ ئه‌نجام دران کوژرا. سمکۆش پیاویکی هه‌لکه‌وتوی دیکه‌یه‌ که‌ پاش ته‌واوبوونی شه‌ری یه‌که‌می جیهان نه‌خشی گه‌وره‌ی له‌ خه‌باتی رزگاریخو‌ازی کوردی ئیران گێرا، ئه‌و باسه‌ی دوایی ده‌گه‌رپینه‌وه‌ سه‌ری.

بزوتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان پاش سه‌رکه‌وتنی شو‌رشی ئۆکتۆبه‌ر و کۆتابوونی شه‌ری یه‌که‌می جیهان پیتی نایه‌ هه‌وارتیکی نوێ. له‌ پینجی حوزه‌یران سالی ۱۹۲۰ کۆماری گه‌یلان پیک هات. دوا‌ی کۆککردنی ریزه‌کانیان شو‌رشیگێرانی جه‌نگه‌ل روویان له‌ قه‌زوین کرد، تارانیش فه‌رمانی به‌قۆزاقه‌کان دا په‌لاماری جه‌نگه‌لییه‌کان بده‌ن، به‌لام خو‌بان له‌ به‌ر نه‌گرتن، ناچاربوون پاشه‌کشی بکه‌ن بۆ گونده‌کانی قه‌زوین و بلاوه‌ی لی بکه‌ن. مه‌ترسی له‌ پایتخت نزیک بۆوه، تا وای لیهات بالۆیزی به‌ریتانیا ده‌ستوریدی کرد له‌ گواستنه‌وه‌ی باره‌گاکه‌ی بۆ ئه‌سفه‌هان، بانقی شاهنشاش لکه‌کانی له‌ ره‌شت و ته‌وریز داخست. به‌لام هه‌یزه‌کانی به‌ریتانیای جیگیر له‌ قه‌زوین، نه‌یانیه‌شت جه‌نگه‌لییه‌کان له‌ تارانی پایتخت بچنه‌ پیش (۹۰). وێرایی ئه‌وه‌ش لاوازی هاوپه‌یمانی نیوان هه‌یزه‌ نیشتمانییه‌کانی نه‌ته‌وه‌ جیاجیاکانی ئیران که‌لینتیکی گه‌وره‌ی خسته‌ به‌ره‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان، که‌ توانرا بزوتنه‌وه‌که‌ و کۆماره‌که‌یان له‌ تشرینی یه‌که‌می سالی ۱۹۲۱ له‌ ناو بیه‌ن. میرزا کوچک خانیش له‌ کاتی راوانانی له‌ لایه‌ن حکومه‌ته‌وه‌ له‌ کۆتایی تشرینی دووه‌می سالی ۱۹۲۱ له‌ چپای تالش کوژراو سه‌ریان بری و بردیانه‌ پایتخت (۹۱).

(۹۰) بۆ درێژه‌ی بڕوانه‌: حسن اعظام قدسی (اعظام الوزاره)، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ

صد ساله، جلد دوم، تهران، ل ۱۰ - ۱۳.

(۹۱) هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۷.

کوردی ئێران هەر بەتەنیا لە دەمی شەڕ لەگەڵ بزوتنەوێکی جێگەڵییەکان بەشدارییان لە ژبانی سیاسی ولات نەکردوو، بەڵکو بەزۆر شیوەی جیا جیا هاوبەشیان لە خەباتی ئێرانییەکان کردوو. هەر کە حکومەتی و سۆق ئەلدهوله له سالێ ۱۹۱۶ د پێک هات ئەوا مەملەتیی هیزه نیشتمانییەکان لە دژی ئەو حوکمەتە تیزتر بوو، بۆ ئەوەی ئەو حکومەتە ناچار بکەن هەلبژاردنیکی نوێ بکات و داوا لە شوررا بکەن کۆیتتەوه، بۆ ئەمەش کۆبوونەوهی جەماوەری لە شاری کرماشان بەستران و دروشمیان بەو مانایانەوه بەرز کردوو. شاعیری ناسراوی بە نەتەوه کورد ئەبولقاسم لاهوتی دەوریکی بەرزێ لە کۆبوونەوانەدا گێرا (۹۲).

بەسەرکەوتنی شۆرشێ ئۆکتۆبەری سۆشیاڵستی و پاشان تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهان، خەباتی رزگاریخواری گەلانی ئێران پێی نایە واریکی پێگەیشستووتر لە پێشوو (۹۳)، بەخەباتی رزگاریخواری کوردیشەوه، کە ئەو کاتی لە زنجیرەیهک بزوتنەوه و راپەرینی نوێ خۆی نواند، وەک جارانیس دەڕژانە دوو پێچکەکی لە ئامانج ناکۆک و یەک دەگیر لە هۆ خەفە بزوتنەکانی. دواي شەڕ سەرلەنوێ سالار ئەلدهوله له سەر شانۆ بەدەرکەوتەوه، بەلام ئەو جارەیان وەک جاری پێشوو سەرەک هۆزە کوردەکانی هاوبەیمانی بەگەرمی پێشوازییان لێ نەکرد، بۆیە لەبەردەم هیزەکانی ئێران خۆی نەگرت و هەڵاتە ناو خاکی عێراق و گیرا. لەسەر داخواری حوکمەتی ئێران، کە رازی بوو سامانەکە بەداتەوه، بۆ حەیفە دوورخراپەوه (۹۴).

بەر لەوەی شەڕ بپێتتەوه سەردار رەشیدی نەوهی ئەمانوللا خانە بەناوبانگ جموجۆلی لە ناوچەیی ئەردەلان دەست پێ کرد، ژمارەیهکی زۆری سەرەک هۆزەکانی موکریان و هەورامان و ناوچەکانی دیکەیی کوردەواری لە دەوری خەپوونەوه و، هەرۆهە پێشوەندی بەرووسەکان و سالار ئەلدهوله شەوه کرد (۹۵). دەسەلاتی سەردار رەشید و لایەنگرانی بەختیاری پەلی بۆ کرماشان و سنه و مەلەبەندەکانی دیکەیی کوردستانی ئێران هاویشت.

(۹۲) پروانە: M.N. Ivanova, OP. Cit., pp. 22-23.

(۹۳) پروانە: بابەتی "هەندێ راستی دەربارەیی خەباتی رزگاریخواری نازەربایجان لە ئێران".

(94) P. Sykes, OP. Cit., pp. 430-431.

(۹۵) بۆ دێژەیی دەربارەیی ئەو باسە پروانە: عەلەدین سەجادی، شۆرشەکانی کورد و، کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، ۱۹۵۹، ۷۱-۷۷.

بەلام ئێرانییەکان توانیان لە شوباتی سالێ ۱۹۲۰ لە داوی کەن و بیگرن، کە شەریف ئەلدهولهی فەرمانرەوای ئەو کاتی سنه بۆی نابۆوه. دواتر دەرفەتی دیکە بۆ سەردار رەشید هەلکەوتن، بەلام نەیتوانی رۆلێکی دیار لە خەباتی رزگاریخواری کورد لە ئێران ببینی کە دواي شەڕ بەشیوەیهکی تاییهت لەو راپەرینە گەورەیهی سمکو راپەری دەکرد خۆی نواند.

میتژووی سەرەلەدانی ئیسماعیل ئاغای شکاک، ناسراو بە سمکو بۆ سالانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان دەگەریتتەوه، تاییهت دواي ئەوهی کاربەدەستانی ئێران جەعفەر ئاغای برا گەورەیان لە سالێ ۱۹۰۵ بەفیل کوشت لەبەر ئەوهی پێشوەندی بەشۆرشگێرانی ئێرانەوه هەبوو. لە هەنگینتەوه سمکو پێشوەندی بە عەبدولرەزاق بەدرخان و رووسەکانەوه هەبوو. کە بەلگەنامە دبلۆماسییەکانییان زۆر جار پەنجەیان بۆ ناو و جموجۆلەکانی راکیشاوه (۹۶). راپۆرتیکی تاییهتی رووس دەلێت: "ناوی سمکو لە دەورووبەری سالێ ۱۹۱۴ وە لەسەر ئاستیکی فراوان لە فەرمانگە دبلۆماسییەکانی رووس و بەریستانی و ئێرانی و تورکی ناسرابوو. لە بانیسۆزخانەیی هەر یەک لەو ولاتانە و لە وەزارەتەکانی هەندەرانیشیان دۆسیههکی گەوره دەربارەیی سمکو هەیه" (۹۷). «ئیسماعیل ئاغا و هۆزی شکاک» راپۆرتیکی تاییهتی بەزمانی رووسی، ل ۱، لە سالێ ۱۹۶۸ د. عەلی گەلاوێژی هاوڕێ، کە هەنووکە لە کونجی زیندانەکانی ئێراندا، دانەیهکی ئەو راپۆرتەیی دامی. «زۆر بەداخهوه لە سالێ ۱۹۸۸ گیانی پاکی بەخاک سپارد - وەرگێتی».

بۆ ئەوهی سمکو «هەموو دەروازەکانی لە بەردەم والا بن» بەقسەیی (مارتن فان برونسن)، لە سالانی شەڕی یەکەمی جیهان سیاسەتییکی تا رادەیهک هێمنانەیی گرتەبەر (۹۸). بەلام دواي تەواو بوونی شەڕ سمکو بووه دیارترین ماک (عنصر) لە خەباتی رزگاریخواری کوردی ئێران، ئەو خەباتەیی ناوەرۆکەکەیی قوولتر و ئامانجەکانی پتر بەدەر دەکەوتن، بۆ ئەوهی بپێتتە دیار دەیهکی دیار لە میتژووی سیاسی ئێران، بەتاییهتیش پاش پەیدا بوونی رەزاخان (دواتر شا) لەسەر شانۆ، کە بەحوکمی بارودۆخی ئێران سیاسەتییکی

(۹۶) بە وێنە پروانە: "وەزارەتی هەندەران، بەلگەنامەیی ئەرشیفەکانی حکومەتی تەزاری و حکومەتی کاتی"، زنجیرەیی دووهم، بەرگی بیست، بەشی یەکەم، ل ۵۵-۷۷. هەر دوو بەلگەنامەیی ژمارە ۸۰ و ۶۲.

(97) "Ismail Aga simko i plemia shkak, P. I.

(98) M. Van Bruinessen, Kurdish Tribes and the State of Iran. The Case of Simko's Revolt, p. 18.

نادیموکراتیبیانهی دهرهق به کیشه نه ته وایه تیبه همیشه هه لایسه کانی گرت بهر. وپرای نه هه لانهی سمکۆ دهرهق به ناسووری و نازه ربایجانیه کان کردی (۹۹)، به لآم هه لوهستی له مافه ره واکانی نه ته وه که ی ناشکرا بو، بویه هه ردهم له سه ننگه ری دژ به تاران بو. نه و ناوه ی بۆ رۆژنامه که شی هه لپژاردبوو که له ورمی دهری ده کرد، و امان لی ده کا پیوست نه کات بچینه ناو درپژهی نه و لایه نهی بابه ته که کتومت ناوی نابوو «رۆژی کورد و شهوی عه جم» (۱۰۰).

سمکۆ بزوتنه وه کانی له ناوه راستی سالی ۱۹۲۱ ده ستپیکرد و ناوچه یه کی فراوانی رۆژئاوای گۆمی ورمیی ته نی بو. له سه ره تا سمکۆ توانی ده سه لاتی خۆی به سه ره شاری ورمیدا سه پینتی که به کرده وه ببوو به ره گای. دوا ی نه وه هیزه کانی سمکۆ روویان له شاری مه هاباد کرد و رۆژی ۷ تشرینی یه که م چوونه ناوی پاش نه وه ی توانی هیزیکی گه وهری جه ندرمان به فهرمانده ی مه له ک زاده تیک بشکینتی. له ماوه یه کی کورتدا شوژشگپیران شماره کانی سه لماس و خوی و سه لدۆز و سه قز و بانه و ناوچه کانی دیکه یان رزگار کرد (۱۰۱). له بهر نه وه ی هیزه تابه تیبه کانی تاران توانایان نه بوو راپه رینی سمکۆ له ناوبه نه بویه هانایان بۆ هه ندی کوردی به ده سه لاتی وه ک خالۆ قوربان برد که ره زاخان توانیبوو و بیژدانی بکریت، هه روا نه میر نه رشه د میری کوردی سه ره به تاران که ره زاخان نازناوی سه ردار ی پی به خشی بو، بۆ نه نجامدانی نه و کاره، نه وه ی دواییان به سه ره کایه تی چه ند هه زار به کریگیرویکی چه کدار رووی له مه هاباد کرد. له و چه ند شه رانه ی له تشرینی دووه می ۱۹۲۴ له گه ل شوژشگپیرانی کرد، سه ره که وت. له ۱۵ ی کانوونی یه که م هیزیکی هاوبه ش له پیاوه کانی نه میر نه رشه د و جه ندرمه و قۆزاق توانیان

(۹۹) به تریکی ناسووری (مار بنیامین شه معون) ی له گه ل ژماره یه کی زۆر له پیاوه کانی پاش چاوینکه وتنی له رۆژی ۳ مارتی سالی ۱۹۱۸، کوشت، ههروه ها له هه ندی ناوچه شدا دلره قانه له گه ل نازه ربایجانیه کان ره فتاری کرد.

(۱۰۰) پاشان سمکۆ ناوی رۆژنامه که ی کرده (رۆژی کورد) ئینجا به ته نیا (کورد) له سه ره وه ی ناوی رۆژنامه که نووسیبوو «واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا». بۆ درپژه ی نه و بابه ته بره وانه: محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول. تاریخ رضائیه، تهران، ل ۳۷۱ - ۳۷۲.

(۱۰۱) احمد شریفی، عشایر شکاک و شرح زندگی آنها به رهبری اسماعیل اغا سمکو، تهران، ۱۳۴۸، ل ۴۲ - ۴۳.

D. N. Wilber, Riza Shah Pahlavi. Resurrection and Reconstruction of Iran, New-York, 1975. P. 59.

مه هاباد بگرته وه. دوا ی تیپه رپوونی ته نیا (۱۰) رۆژ شوژشگپیران دژه هیرشیکه فراوانیان بۆ کرده وه، هه موو نه و ناوچه نهی که له ده ستیان دابوو وه ریان گرتنه وه و زیانی گه وهره یان له هیزه کانی دوژمن دا، نه میر نه رشه دیش له و شه رانه ی دواییا به سزای خۆی گه یشت (۱۰۲). پاشان خالۆ قوربانیش له سه ره دهستی شوژشگپیرانی سمکۆ کوژرا (۱۰۳).

ئا به و جوژه پیکدادان تا ناوه راستی ته مووزی سالی ناینده له نیوان هه ردوولا به رده وام بو، کاتی هیزه کانی حکومه ت توانیان شوژشگپیران ببه زین و باره گای سه ره کییان له جه هریق لی داگیر بکه ن، سمکۆ په نای برده ناو خاکی تورکیا، پاشان بۆ ناو خاکی عیراق و پیوه ندی راسته وخۆ له گه ل به ریتانییه کان گرت، که هه لوه ستیان له سمکۆ هه ندی لی وردبوونه وه ی ده وی. به ره له هه رشت رۆژنامه کانی به ریتانیا سمکۆیان به دز و (رۆبن هودی) رۆژه لات له قه له م دابوو (۱۰۴). به سه ره که وتنی هیزه کانی ئیران به سه ره بیدا خوشحال بوون (۱۰۵). به لآم هه لوه سته کردنی ئینگلیزی فیلباز به شیوه یه کی وردتر له سه ره زمانی نه دمۆندسی حاکمی سیاسی نه و کاته ی که رکوک بو، هه ره له رپی نه ویشه وه پیوه ندی به سمکۆ وه ده کرا. پاشان نه دمۆندس ده نووسیت و ده لیت:

«پیتی سه ره بوو (واته سمکۆ. -و) که ئیمه نه وه ند ه بایه خ به فارسه کان ده ده بین، هه ره چه ند نه وان به درپژه ی سنور له گه ل تورکه کان هاوکاری ده که ن، نه و تورکانه ی ئیمه یان له رواندز و رانیه وه دهرنا و هه تا ئیستاش به ناشکرا له گه لمان ده جه نگن. له حاله تی پیچه وانیه ی نه مه نیازی نه بوو داوای په ناهه ندیه ی بکات، به لکو ده گه راپه وه ناو هۆزه که ی تا به ته نیا کار بکات» (۱۰۶). هه ره واش بوو، سمکۆ که تووشی ناومیدیه کی گه وره ببوو

(102) D. N. Wilber, OP. Cit, P. 59; "The Near East and India", London, Vol, XXI, No. 556, January 5, 1922, PP. 2 - 3; No. 557, January 12, 1922, PP. 38 - 39.

(۱۰۳) ابراهیم فخرانی، مرزا کوچک خان سردار جنگل، ل ۳۴۷؛ عه لی سه نه جهری، له پیاوه ناوداره کانی کورد میرزا کوچک خان، رۆژنامه ی (ژین)، سلیمانی، ژماره (۳۲)، ته مووزی ۱۹۷۱.

(۱۰۴) بره وانه:

"The Near East and India", Vol XXIII, No. 888, January 5, 1928, P. 2

(105) "The Near East and India", Vol. XXI, No. 557, January 12, 1922, P. 39

(106) C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq, London, 1957, P. 307.

له سیاسه تی بهریتانیا (۱۰۷)، سالی ۱۹۲۴ گه رایه وه کوردستانی ئیران، بۆ ئه وهی سه ره له نوێ بۆ ماوه ی چهن د مانگیک مملانی تی ده ست پێ بکاته وه، پاشان ناچار بوو له ژیر فشاری هیزه کانی ئیران بۆ دوو هه مین جار ناوچه که به جی بهی تیت. لیره دا هه واری به که می بزوو تنه وه کانی سمکو کۆتایی پێ دیت که به نرخیک زۆر گران له سه ر تاران که وت (۱۰۸). له خۆرا نه بوو که ره زاشا به درێژایی ژبانی نه یه توانی، وه ک پسته ر ئه فری (ده لیت): «کورد ه سه ر ره قه کان و... سمکو ی پشه وایان له بیه ر بکات که ریکه وت و ابوو دژی ئه و تیبکو شیت له ریره و ی مملانی تی له پینا و ده سه لاتدا» (۱۰۹).

بزوو تنه وه کانی سمکو بۆ ماوه ی شه ش سالی دیکه ش له نیوان هه لکشان و داکشاندا به رده و ام بوو. هه ندێ بزوو تنه وه ی خۆجی دیکه شی هاوشان بوون، که به ده وری خۆی ره نگدانه وه ی بیزاری سه ختی کرده و نا دیوکراسیه کانی تاران بوو. کۆتایی مارتی ۱۹۲۹ هه رایه ک له نزیک مه هاباد قه و ما دژی «هه و لێ حکومه تی ئیران بۆ به زۆر له به رکردنی جلوه رگی فه ره نگی و له سه رکردنی شه پقه ی په هله و ی «هه ره وک ره ژنامه بیانییه کان رایان ده گه یاند. ره زاشا ناچار بوو هیزیک ی ۴ هه زار که سی بنی ریت بۆ له ناو بردنی نه یاری مه هابادییه کان که توانی بوویان فه رمانده ی ئوردو و ی ئیرانییه کان له نازه رایجان بپیکن. هیزه کانی ئیران توانییان بزوو تنه وه که ی سه رکوت بکه ن و ژماره یه ک له سه رکرده کانیان ناچار بوون په نا به نه به ر خاکی عیراق (۱۱۰). ده سه لاتداری ش سیاسه تی زه بروزه نگیان له هه موو لایه ک په ره پیتدا. پاشان ره زاشا توانی له ناوه راستی ته مووزی سالی ۱۹۳۰

(۱۰۷) ده یاره ی رای سمکو خۆی به رانه ر به ئینگلیز و پروانه بوون پینان پروانه: یادداشته کانی ئه حمه د ته قی که ماوه یه ک هاو پیه تی کرد «خه باتی گه لی کورد له یادداشته کانی ئه حمه د ته قیدا. لایه ریه ک له شوێشه کانی شیخ مه حموود و سمکو و هه ستانه که ی پرواندز». ریکه ست و ئاماده کردنی بۆ چاپ جه لال ته قی، به غدا، ۱۹۷۰، ل ۷۰.

(108) "The Near East and India", Vol. XXII, No. 588, August 17, 1922, P. 202; No. 591, September 7, 1922, P. 307. O. S. melikov, Ustonovlenie dictaturi Riza Shaha V Irane, Moscow, 1961, PP. 88, 90.

(109) P. Aery, OP. Cit. P. 387.

(110) Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1929, London, 1930, PP. 39 - 40.

«العالم العربي» (جريدة). بغداد، ۳ نيسان ۱۹۲۹.

پیلانیك له شاری شوێ ریک بخات، ژبانی سمکو و ۱۰ که س له پیاوه کانی تیاجو (۱۱۱). پاشان لاشه که ی گوازیه وه گوندی جه هریق که به که م پریشکی راپه رینه که ی لێ هه لگیرسا (۱۱۲).

دوای له ناو بردنی راپه رینه که ی سمکو یه کیک له نزیکه کانی ره زاشا، به ناوی عه لی ده شتی، له به رده م په رله مانی ئیران رایگه یاند که وا «له ئیران کیشه یه ک نییه به ناوی کیشه ی کورد، کورد لیره وه ک که مینه ی نه ته وه یی ره فتاریان له گه ل ناکریت» (۱۱۳). له و ساکه وه ماوه ی کپی له خه باتی ره زگاریخوازی کوردی ئیران ده ستی پیکرد. کوردستانی ئیران به درێژایی ده سالی دوایی جگه له چهن د بزوو تنه وه یه کی چه کداری بچووک نه ییت، به وینه ئه و بزوو تنه وه ی جه عفه ر سو لتان راپه ری کرد و ناچار په نای برده ناو خاکی عیراق له ناوه راستی کانوونی دووه می سالی ۱۹۳۲ (۱۱۴) چی دیکه ی به خۆوه نه دیت. که ره زاشا له سییه کان توانی پایه ی ره ژیمه دکتا توره یه که ی بچه سپینیت شو قینیه تی تاران ده ره ق به گه لانی نافارس زیاتر په ره ی سه ند، به گه لی کوردیشه وه، زیندانه کانی ولات به نیشتمان په ره و ره ان ئاختران، به هه ندێ له و سه ره وک هۆزانه شه وه که به شیوه یه ک یا جو ریک ی دی دژی فه رمانه وایی په هله و ی نوێ راوه ستان، که درێژبوونه وه ی فه رمانه وایی قاجارییه کان بوو له زۆر خال و روخساردا. (۱۱۵) نکۆلی له وه ناکریت ناره زایی توندی سه ره وک هۆزه کان له سیاسه تی نوێی ره ژیم گرنگترین هۆ بوو پالی پینانه وه ده نا بکه ونه به ره ی دژ به ره ژیم. به لام له هه ندیکانیاندا هه سستی نه ته وایه تی ده وری خۆی هه بوو، ده نا

(۱۱۱) «العالم العربي» له ۲۳ ی ته مووز ۱۹۳۰.

(۱۱۲) سمکو له ناو کورددا زۆر خۆشه ویسته، شایانی باسه که هیزیک ی پشه مرگه کانی کوردستانی ئیران ئیسته (سالی ده رجوونی کتیه که - ۱۹۸۵ ه)، به ناوی سمکو وه به و تایه رخانه کوری که ته مهنی ده وریه ی حه فتا ساله راپه ری ده کات.

(۱۱۳) «مه زه ری شوواری ئیران له ۲۲ ی تشرینی یه که می ۱۹۳۰» له:

R. Qazi, Kurdistan democrat partiaci Iran Kurdistaninda Kurd Khalginin milli azadlig harakatinin rahbari va taskhilaici 1945 - 1946, baku, 1954, P. 107.

ره حیمی قازی، حزبی دیموکراتی کوردستان ریکه خر و راپه ری بزوو تنه وه ی ره زگاریخوازی نیشتمانی گه لی کورد له کوردستانی ئیران، به زمانی نازه رایجانی له گه ل کورته ی به زمانی رووسی، نامه ی دکتۆرا، باکو، ۱۹۴۵، ل ۱۰۷.

(۱۱۴) پروانه: «العراق» (جريدة)، بغداد، کانونی الثاني، ۱۹۳۲.

(۱۱۵) بۆ درێژه ی ئه م باسه پروانه: «رضا المازندرانی والعرش الایرانی» له ئه سلێ کتیه که به عاره بی.

رژیمی په هله وی لایه نی بنه رته پیوهندی دهره به گی پیتشوی پاراستبوو. هرچه نده نه و یاسای زهوی و زاری سالی ۱۹۲۸ دهرچوو هندی شوینه واری راسته و خوئی له سهر قه واره ی رژیمی خیله کی به جیهیشت، به لام له هه مان کاتدا دهسه لاتی مولکداره کانی له سهر زهوی به کان چه سپاند و له سنووریکی ته سک نه بیت هیچ کاریکی وای نه کرده سهر پیوهندی مولکایه تی و شپواری به کاربردنی نه و زهوی به نه ی که پیش نه و میژوو هه بوون. نه و سیاسه ته ی ره زاشا که به «تهخته قاپن» ناسرابوو، مه به سستی له ناوردنی ژبانی کوچه رایه تی بوو له نیو هۆزه کانی ئیران، به هۆی نه و کو سپانه ی دهه اتنه پریان مه پرداره کان زۆریه ی میگه له کانیان له دهست دا، هه ندیکیان ژبانی شیانی له دهست دا، بویه ده بوونه سوومانی هه ر بزوتنه وه یه ک دژی ته ختی شا با. به راستیش دیهاته کانی سهر به سنه و هه ورامان و مه ریوان زنجیره یه ک راپه رینی جوو تیارانیان له نیوان سالانی ۱۹۳۶ و ۱۹۳۹ به خووه بینی، که ریکخستن و تووندو تو لیبیان له نیواندا لاواز بوو، بویه هیزه کانی شا توانیان به ناسانی به سهر و کایه تی جه نه رال نه میر نه حمه دی له ناویان به نه که هیچ دریخی له رشتنی خوینی بی تاوانانیش نه کرد (۱۱۶).

به پیتی چه ندین سهرچاوه (۱۱۷) کاربه دهستانی ئیران له نیوان سالانی ۱۹۳۴ و ۱۹۴۰ دا به لایه نی که مه وه ۱۲۰ کوردیان له ناو زیندانه کانداه لواسی. شوینه واری نه و سیاسه ته شو قینییه له سهر باری روونا کبیری و ته ندروستی و کومه لایه تی گه لی کورد له ئیران رهنگی دایه وه. تا شه ری دووه می جیهان له هه موو به شه کانی باکووری هه ریمی کوردستان، که له شاره کانی سهردهشت و سه قز و بانه و مه هاباد و شنو و لاهیجان و نه غه ده و بوکان و نه وانی دی پیک هاتبوو له فیرگه یه کی دوانا وهندی زیاتر نه بوو، گهرچی هه یئیکه ژماره ی دانیشتونوانی نه و ناوچه فراوانه له ملیونیک که س زیتتر ده بوو، به لام له ناوچه ی مه هاباد و هه ر شه ش سهد و په نجا دیهاته کانی ته نیا پینج فیرگه ی سهره تایی لی هه بوو.

باری ته ندروستی کوردستانی ئیران له باری روونا کبیری چیتتر نه بوو، بو هه موو

(116) R. Qazzi, Op. Cit., P. 111.

(۱۱۷) دهر باری نه و راستیانه ی پیوهندیان به چه وساندنه وه نه ته وایه تی هه یه و گه لی ئیران پیتش دامه زاندنی «کوماری مه هابادی خاوه ن خودموختاری» دوو چاری بسو له بنه ره ته وه پشتمان به نامه ی دکتورای دکتور ره جیمی قازی به ستوه که به دریژی له په راویری (۱۱۳) باسی کراوه.

دانیشتونوانی ناوچه ی مه هاباد، که ژماره یان نه و کاتی ده گه یشته ۲۰۰ هه زار که س، یه ک نه خو شخانه یان بو ته رخان کرابوو، ژماره ی ته خته کانی له بیست ته خت پتر نه بوو، به پیلانی رۆژنامه ی (که بهان) ی نیمچه ره سمی له کانونی دووه می سالی ۱۹۵۱ ژماره ی ته خته ی نه خو شخانه کانی ناوچه ی کرماشان، که زور له ناوچه کانی دیکه ی کوردستانی ئیران پیتشکه و تووتره، به زیاده وه ده گه یشته ده یه کی پیتوستی راسته قینه ی ناوچه که. دیاره نه مه ش نه نجامیکی سروشتی سیاسه تی جیا واز بیه به رانه ر مرۆقی کورد، که به دان پیدانانی هه ر نه و رۆژنامه یه به شی کوردیک له ته رخانی ته ندروستی (مخصصات الصحیة) ده گه یشته ۱٪ به شی فهدیککی ناوچه پیتشکه و تووه کانی ئیران. جا بویه له خو را نییه رۆژنامه ی (سنندج) له ژماره ی رۆژی ۲۲ ی خرداد ۱۳۳۱ د، دان به وه داده نی که وا «کوردستان به نه ندازه ی ۶۰ سال پیتش نیستا هیچ گو رانی به سهر دا نه هاتوه». نه وه ش مانای نه وه نییه که باره که به گویره ی نازه ریا جانییه کان یان عه ره ب و به لووچ و نه وانیش باشته ر. جیی خو یه تی له و باره یه وه په نجه بو نه وه راپکیشن که وا تا سالی ۱۹۴۱ له ئیران وه زاره تیک بو ته ندروستی نه بوو، به لکو به رتیه به رایه تیه کی سهر به وه زاره تی ناوه خو سهر په رشتی هه موو کاروباریکی ده کرد پیوهندی به ته ندروستییه وه هه بووایه له ئیران، که توانای پزیشکایه تی به که متر له پیتوستی راسته قینه ی دانیشتونوان خه مل ده کرا (۱۱۸).

له سهرده می ره زاشادا کاربه دهستانی ئیران له سالی ۱۹۳۵ سیاسه تی کوچ پیکردنیان په یرو کرد و به شتیکی زوری رۆله ی هۆزی گولباغی و جه لالی و پیران و نه وانی دیکه یان بو سولتان ناوا و کرمان و شیراز گوازتنه وه. راکو زتنی نه وانه له بارو دوختیکی زور ناهه موو به رتیه ده چوو، به دانپیانانی نه و نه فسه ره ی سهر په رشتی گواستننه وه ی رۆله کانی هۆزی گولباغی دانیشتونوانی ناوچه ی نیوان سنه و سه قزی ده کرد، هه موو نه و مندال و نافرته و ژماره یه کی زوری پیاوه کان له ریکا گیانیان سپارد (۱۱۹).

له سالانی دوایی فه رمانه روه ایی ره زاشا چه وساندنه وه ی نه ته وه یی دهره ق به هه موو گه لانی ئیرانی نافرسان په ره ی سهند، به وینه له کوردستان کاربه دهستان هه ولیاندا زمانی کوردی به کار نه هینریت، تاییه ت له ناو فیرگه و فه رمانگه میریبه کانداه، هه روه ها هه ولی

(118) "Sovrimenay Iran", P. 519.

(۱۱۹) «کوردستان» (رۆژنامه)، مه هاباد، ۱۹ مایسی ۱۹۴۶.

به زور له بهر نه کردنی جلوه‌گرگی نه ته‌واپه‌تی درا، پیاوانی پۆلیس هه‌لیان ده‌کوتایه سه‌ر مزگه‌وته‌کانیش بۆ ئه‌وه‌ی زۆر له گوندییه‌کان بکه‌ن واز له جلوه‌گرگی نه‌ته‌واپه‌تی بپین. هه‌روه‌ها ناوی ژماره‌یه‌کی زۆری شار و گوندی کورده‌واربان کرده فارسی، ناوی شاری ورمیتی ناسراو کرا ره‌زائیه، سه‌لماس بووه شاهپور، ساین قه‌لا بووه شاهیندیر، چۆمی چه‌غه‌توو بووه زرینه‌رود.

شوینه‌واری ئه‌و سیاسه‌ته ره‌گه‌زه‌پرستانه په‌لی بۆ لایه‌نی ئابووریش هاویشته. کاربه‌ده‌ستانی تاران سیاسه‌تی جوداوازی ئاشکریان له بوازی ئابووری ده‌ره‌ق به‌ناوچه‌کانی نافارس له ئیتران گرته‌به‌ر. له‌وه‌دا ده‌ ساڵه‌ی فه‌رمانه‌ه‌وای ره‌زاشا (٤) کارگه‌ی رستن و چین و (٨) کارگه‌ی دروستکردنی شه‌کر و ژماره‌یه‌کی زۆری کارگه‌ی لۆکه و کارگه‌ی پاک‌کردنه‌وه‌ی دانه‌وتله و دروستکردنی جگه‌ره دامه‌زران، به‌شی نازه‌ربایجان و کورده‌ستان دوو کارگه‌ی چکۆله‌ی دروستکردنی شه‌کر بوو، یه‌کیان له میانداو، ئه‌وه‌ی دیکه‌یان له شاه‌اوا دامه‌زراند، ئه‌گه‌رچی ئه‌و دوو به‌شه‌ی ولات هه‌تا هه‌نوکه‌ش له سه‌رووی هه‌موو شوینه‌کانی دیکه‌وه‌ن له‌لانی به‌ره‌می کشتوکالییه‌وه، کورده‌ستان له سه‌رووی ئه‌و ناوچه‌وه‌یه که تووتن به‌ره‌م دین له ئیتران. ئه‌وه‌ی شیایو باسیشه ره‌زاشا خۆی زه‌وی کشتوکالی فراوانی له میانداو، شاه‌اوا و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ریان هه‌بوو.

سیاسه‌تی ناوه‌نده فه‌رمانه‌ه‌واکان هه‌مو چین و تووتنه‌کانی کۆمه‌لایه‌تییان له کورده‌ستان خرۆشان و بووه هۆیه‌کی یه‌کجار گرنگ بۆ دیارکردنی سروشتی خه‌باتی رزگاربخوازی کورد له‌وه‌اره میژووویه‌ی پیشکه‌وتنیدا، که پاشان قازی محه‌مه‌دی پیشه‌وا به‌روونی له زۆربه‌ی دوان و وتاره‌کانی (١٢٠) ده‌ربیری.

ئا به‌وه‌ جوهره هه‌موو هۆیه‌کانی جولانه‌وه و ته‌قینه‌وه‌ی ناوه‌وه‌ی کورده‌ستانی ئیتران له‌گه‌ڵ هه‌لگیرسانی شه‌ری دووه‌می جیهان له ئاراد بوون، به‌لام فه‌رمانه‌ه‌وای دکتاتۆری په‌هله‌وی نه‌یه‌شت ئه‌وه‌نده‌ی بۆی کرا ئه‌نجامه‌کانی سه‌ره‌له‌بدن. ئه‌وه هه‌ر به‌کورده‌ستانیشه‌وه به‌ند نه‌بوو، به‌لکه‌ بووه دیارده‌یه‌کی گشتی که شوینه‌واری سه‌رحه‌م ئیترانی گرته‌وه و له هه‌یج به‌شیکیدا تووتنه‌تیک ده‌رفه‌تی خه‌باتی سیاسی ئاشکرا و نه‌یینی نه‌ه‌یشته‌وه، ته‌نانه‌ت

(١٢٠) به‌وینه‌ه‌روانه: «کورده‌ستان»، ٢٩ مایسی ١٩٤٦.

هه‌یزه نیشتمانییه‌کان ناچار بوون له‌وه‌ماوه‌یه‌دا له‌سه‌ر شانۆی سیاسی خۆشارنه‌وه. له کورده‌ستانی ئیتران بۆ ماوه‌ی بیست ساڵان ته‌نیا ریک‌خراویکی بچووک دروستبوو به‌ناوی «حزبی نازادبخوازی کورده‌ستان» که عه‌زیز زه‌ندی، یه‌کێ له‌ پرووناکیبه‌ره‌زه‌کانی کورده‌ستانی ئیترانی ئه‌و رۆژه بوو رابه‌ری کرد. زه‌نده‌ی پپه‌وه‌ندی به‌ژماره‌یه‌ک سه‌ره‌ک خه‌لی لیبرالی و پرووناکیبه‌ری ناوچه‌ی مه‌هاباد کرد، هه‌ولیدا له‌گه‌ڵ ئه‌رمه‌نییه‌کانی ته‌وریز ریک بکه‌وێت تا سوود له‌ ئه‌زمونه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانیان وه‌رگریت، به‌لام به‌حوکمی سروشتی دروستبوونی و له‌ بارودۆخیک و تۆقینه‌دا، ئه‌و ریک‌خراوه نه‌یتوانی بچینه‌ ناو ریزی جه‌ماوه‌ری کورده‌واری و چالاکی سنوورداری له‌ شاری مه‌هاباد تینه‌په‌ری، له‌به‌ر ئه‌وه نه‌یتوانی کار بکاته سه‌ر په‌وتی پروداوه‌کانی کورده‌ستانی ئیتران، بۆیه چالاکی ئه‌و حزبه دوو ساڵ تپه‌په‌ری نه‌کرد (له ١٩٣٩ تا ١٩٤١)، دوا ئه‌وه ئیتر له‌سه‌ر شانۆ بزر بوو.

به‌لام هه‌ر له‌وه‌ماوه‌یه‌دا هه‌ندێ هۆی ده‌ره‌کی دیار سه‌ریان هه‌لدا که هاوشانی ساڵه گرنه‌که‌کان بوون له‌ میژووی شه‌ری دووه‌می جیهان دا، که به‌شپه‌یه‌کی راسته‌وخۆ ئه‌نجامه‌کانی له‌گه‌ڵ واقیعی ناوه‌وه‌ کاریان له‌یه‌ک ده‌کرد و پروداوی سیاسی گه‌وره‌ی لێ هاتنه ئاراوه و شوینه‌واره‌کانی له ئیتران ده‌رچوون و په‌لی بۆ ناوچه گرنه‌که‌کانی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست هاویشته. له بیست و پینجی ئابی ساڵی ١٩٤١ هه‌یزه‌کانی شوژه‌وی له باکووره‌وه و، هه‌یزه‌کانی به‌ریتانیاش له رۆژئاوا و باشوور هاتنه ناو خاکی ئیتران، وه‌زاره‌تی عه‌لی مه‌نسووری سه‌ر به‌ئه‌لمانیای هه‌یتله‌ری دوا دوو رۆژ ده‌ستی له‌کار کیشاوه. ره‌زاشا ناچاربوو له ١٦ ی ئه‌یلوولی هه‌مان ساڵ له ته‌خت بپه‌ته خوار بۆ محه‌مه‌دی کوری. به‌وه جوهره دوا بپه‌دکتاتۆری ره‌زاشا هات که بیست ساڵی ره‌به‌قی بچ پسانه‌وه‌ی خایاند.

ئو قه‌ومه‌وانه دۆخیک له‌باربان بۆ چالاکی به‌ره‌هه‌ستکاران و خه‌باتی گه‌لانی چه‌وساوه له ئیتران هه‌یناکیه‌وه، هه‌یزه نیشتمانییه‌کان له تاران و شاره گه‌وره‌کانی ئیتران جووله‌یان تی کهوت، نازه‌ربایجان و کورده‌کان به‌شپه‌یه‌کی تابه‌ت بزووتن.

ئو پروداوانه بارودۆخیک تابه‌تیان خولقاند، که تا راده‌یه‌ک له کورده‌ستانی ئیتران دژ به‌یه‌ک بوون. به‌شی باشوور (له ناوچه‌ی کرماشانه‌وه تا سنه) که‌وته ژیر ده‌سه‌لاتی به‌ریتانیا، به‌شی باکووریشی، واتا له باکووری مه‌هاباده‌وه به‌ره‌و ژوور که‌وته ژیر ده‌ستی شوهره‌وی، ناوچه‌ی نیشتمانیان به‌شاری مه‌هابادیشه‌وه بچ لایه‌ن مایه‌وه و به‌ناو سه‌ر به‌ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی تاران بوو. گه‌وره به‌رپرسیانی ئیتران ناچار بوون شوینه‌کانیان له هه‌موو

ناوچه‌کانی کورده‌واری به‌جێ بهیلتن که رووداو‌ه‌کانی خیرا و یه‌ک له‌دوای یه‌ک بوون. له ۱۶ی ئه‌یلوولی ساڵی ۱۹۴۲ «کۆمه‌له‌ی ژبانه‌وه‌ی کورد» (۱۲۱) دامه‌زرا و له‌ مایسی ساڵی ۱۹۴۳ ئۆرگانی خۆی به‌ناوی گۆقاری «نیشتمان» ده‌رکرد» (۱۲۲).

کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) نوێنه‌ری ده‌سته‌ی پرووناکبیری کورد و هه‌لگرانی بیروباوه‌ری دایامه‌زراند و له‌ سه‌ره‌تاوه‌ سه‌رکردایه‌تی به‌ده‌ست ته‌وانه‌وه‌ بوو، به‌لام بنکه‌کانی وێرای پرووناکبیران نوێنه‌ری جووتیارانیشی گرته‌خۆ که کۆمه‌له‌ بایه‌خیتکی جووری نوێی پێدان، هه‌روه‌ک له‌ ژماره‌ پێنجی گۆقاری «نیشتمان» دا هاتوو هه‌روه‌ک کۆمه‌له‌ تا هاوینی ساڵی ۱۹۴۳ توانی رێکخستنه‌کانی له‌ هه‌موو لایه‌کی کوردستانی ئێران دا به‌م‌زینیت تایبه‌ت دوای ئه‌وه‌ی ژماره‌یه‌ک موڵکدار و سه‌ره‌ک خیتلی لیبرالی راکیشان. سه‌رکردایه‌تی کۆمه‌له‌ توانی قازی محهمه‌د، ئه‌و پیاوه‌ ناوداره‌ی کورد، قایل بکات له‌ کۆتایی ساڵی ۱۹۴۴ بچیتته‌ ریزی.

قازی محهمه‌د سه‌ر به‌بنه‌ماله‌یه‌کی ناسراوی ناوچه‌ی موکریان، له‌ به‌هاری ساڵی ۱۹۰۰ له‌ شاری مه‌هاباد له‌ دایک بووه، زانسته‌ ئایینییه‌کانی له‌ سه‌ر ده‌ستی باوکی میرزا عه‌لی خوێندوووه که بووه قازی موکریان. قازی محهمه‌د هه‌ر له‌ مندالییه‌وه‌ هه‌زی له‌ ئه‌ده‌ب ده‌کرد، هه‌نراوه‌کانی شاعیری نوێخواز حاجی قادری کۆبی کاربان تێکرد. پاش ئه‌وه‌ی فیری فارسی و عاره‌بی بوو، بایه‌خیتکی زۆری به‌ئه‌ده‌بی رۆژهه‌لات دا. پاشانیش فیری زمانه‌کانی تورکی و ئینگلیزی و رووسی و خه‌ریکی زانسته‌کانی میژوو و جوگرافیا و بێرکاری بوو. بیروباوه‌ر و خه‌باتی قازی فه‌تاحی شاعیر، که برا بچووی باپیری بوو، کاربان له‌ قازی محهمه‌د کرد، که به‌ره‌هه‌لستی فه‌رمانه‌وه‌ی قاجارییه‌کان و به‌رگری داگیرکردنی عوسمانی و رووسه‌کانی له‌ کوردستانی ئێران کردبوو، له‌ کاتی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی هه‌تیه‌کانی ته‌زاری شه‌هید ببوو هه‌روه‌ک پێشتر ئاماژه‌مان بو‌کرد. یه‌که‌مین ته‌زموونی سیاسی له‌ ژبانی قازی محهمه‌د چوونه‌ ناو ریزی به‌رگریکه‌رانی

(۱۲۱) به (ژ. ک) یان هه‌ر به‌ته‌نیا به (کۆمه‌له‌) ناسراوه.

(۱۲۲) دکتۆر ره‌حیمی قازی له‌لایه‌ره ۱۵۰-۱۵۱ی نامه‌که‌ی که بو‌وه‌رگرتنی بروانامه‌ی دکتۆرا پێشکشی کردبوو (پروانه‌ په‌راوێزی ژماره ۱۱۳- په‌نجه‌ بو‌ ئه‌وه‌ راده‌کیشی که کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) له‌ حوزه‌یرانی ساڵی ۱۹۳۸ دامه‌زرا، له‌ ساڵانی شه‌ردا چالاکی ده‌ست پێ کردوو. وا پێده‌چێ که دانه و دامه‌زراندنی حزبی «نازادیکواری کوردستان»ی به‌سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی کۆمه‌له‌ دانابێ.

مه‌هاباد بوو دژی هه‌تیه‌کانی عوسمانی داگیرکه‌ر له‌ ساڵی ۱۹۱۵ که هه‌تیه‌ ته‌مه‌نی نه‌گه‌یشتبووه‌ پانزه‌ ساڵان. هه‌روه‌ها بیروباوه‌ری دیموکراسی که به‌هۆی شوێشی ده‌ستووری له‌به‌ر دابوو کاری تێکرد. هه‌روه‌ک «ئهنسکلۆپیدیای گه‌وره‌ی سوێیه‌تی» ده‌لی: قازی محهمه‌د پێوه‌ندی به‌و شانه‌ به‌لشه‌ویکه‌نه‌ه‌وه‌ هه‌بوو که له‌ ساڵانی شه‌ری یه‌که‌می جیهان له‌ ریزی هه‌تیه‌کانی ته‌زاری جێگیر له‌ ئێران کاربان ده‌کرد (۱۲۳). قازی محهمه‌د له‌ ساڵی ۱۹۲۲ ده‌ستی به‌ده‌رس و ته‌نه‌وه‌ کرد تا ساڵی ۱۹۲۶ به‌کارگێری زانیاری له‌ مه‌هاباد دامه‌زرا، کۆششی زۆری کرد بو‌کردنه‌وه‌ی ژماره‌یه‌ک فیرگه‌، له‌وانه‌ش یه‌که‌مین فیرگه‌ی کچان له‌ ناوچه‌که‌. له‌ ساڵی ۱۹۳۱ قازی محهمه‌د گوازیاره‌وه‌ بو‌ پایه‌ی قازی موکریان، تا ته‌واو بوونی شه‌ر له‌و پایه‌دا مایه‌وه‌.

به‌هاتنه‌ ریزی قازی محهمه‌د بنکه‌ی کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) به‌شێوه‌یه‌کی به‌رچاو فراوان بوو، به‌تایبه‌تیش دوای لیکه‌وتنی ره‌زاشا، ده‌ستی کرد به‌گه‌رپان به‌نیو هۆزه‌کانی موکریان، له‌ کۆتایی کانونی یه‌که‌می ساڵی ۱۹۴۱ ژماره‌یه‌کی زۆری سه‌رۆکه‌کانی له‌ مه‌هاباد له‌ نیمچه‌ کۆنگره‌یه‌کدا کۆکرده‌وه‌ که چهند رۆژتیکي خایاند، هه‌ولتیکي زۆری دا بو‌ کۆکرده‌وه‌ و یه‌کخستنیان و بو‌ ئه‌وه‌ی قسه‌یان یه‌ک بخات. هه‌ر بو‌ هه‌مان مه‌به‌ست کۆنگره‌یه‌کی فراوانتری له‌ تشرینی دووه‌می ساڵی ۱۹۴۲ به‌ست، ئه‌وجاره‌یان سه‌رۆک هۆزه‌ لیبرالییه‌کان و پرووناکبیره‌ شوێشگێیه‌کانی به‌یه‌که‌وه‌ کۆکرده‌وه‌. ئه‌وه‌ی جینی گوتنه‌ قازی محهمه‌د ئه‌و رۆژانه‌ چیرۆکیکی به‌ناوی «سه‌لاحه‌دین» دانا و ژماره‌یه‌ک پرووناکبیری مه‌هاباد کردیانه‌ شانۆگه‌ری و نیشاندانی سه‌رکه‌وتنیکي گه‌وره‌ی وه‌ده‌ست هه‌تا (۱۲۴).

گواستنه‌وه‌ی سه‌رکردایه‌تی کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) بو‌ قازی محهمه‌د، که ناوی حزبی (بینایی) بوو، وه‌رامدانه‌وه‌یه‌کی سروشتی هاوڕێیه‌ی هه‌تیه‌کانی ناو خه‌باتی رزگاریخوازی کورد له‌ ئێرانی ئه‌و رۆژه‌ بوو، له‌و میژوو هه‌دا کۆمه‌له‌ به‌کرده‌وه‌ چووه‌ چالاکی ئاشکرايه‌وه‌.

(۱۲۳) «ئهنسکلۆپیدیای گه‌وره‌ی سوێیه‌ت» به‌زمانی رووسی، چاپی دووم، به‌رگی بیست و هه‌شته‌م، ل. ۴۶.

(۱۲۴) پروانه:

O. L. Vilchevski, Mukrianski Kurdi (Ethnographicheski Ochirk), "Piredneasiatski Ethnographicheski Sbornik", T. I, Moscow, 1958. P. 220.

و. ل. قلیچیتسکی، کورده‌کانی موکریان، کورته‌ی ئه‌تنوگرافی، به‌زمانی رووسی، له‌ کتییی «لیکۆلینه‌وه‌ی ئه‌تنوگرافی ولاتانی ئاسیای نزیک»، به‌شی یه‌که‌م، مۆسکۆ، ۱۹۵۸، ل. ۲۲۰.

قازی محمەد دوو جارەن سەردانی تاران کرد، لەو سەردانە داخوایبەکانی گەلی کوردی خستە بەردەم شا، هەرۆک پاشان بەخۆی رایگەیاندا کە ئەو داوای لێ کردووە «بایەخ بەکاروباری پووناکییری و تەندروستی کورد بەبات لەباتی ناردنی تۆپ و تانک لە دژیان» (١٢٥). کۆمەڵەی (ژ.ک) لە دوادواییبەکانی شەر بەردەوام و چالاکانە لەپینا و فراوانکردنی بنکەکانی و چەسپاندنیان و بەرزکردنەوەی ھۆشیاری لە ریزەکانی جەماوەر کاری دەکرد و بەم جۆرە ئاسۆبەکی نوێی لەبەردەم خەباتی رزگاریخواری کورد لە ئێران کردووە کە پەنگدانەوێ ئەو بارە دیموکراسییە نوێیە بوو کە ئێران و ھەموو پۆژھەڵاتی ناوھەستی گرتبوو، ئەو ھەش ھاوکاتی لەناو بردنی نازییەت و کۆتایی ھاتنی شەری دووھەمی جیھان بوو، بەتایبەتیش ئەو گۆرانکارییە بنەرەتیە خێرایە کە ئازەربایجانی دراوسێ بەخۆیەو بێنی، کاریان تێ کرد (١٢٦). ھەرۆھا ھەلۆھستی تارانیش پۆلێکی گەورە لە خێرا ھاتنە پێشی قەوماوەکانی ئازەربایجان و کوردستاندا گێرا. داوای سەرنەگرتنی سەردانەکانی قازی محمەد بوو تاران، کارەکان پێرەوی دیکەیان گرتەبەر. لە ١٦ی ئابی ساڵی ١٩٤٥ لە مەھاباد بەیاننامەیکە بلاوکرایەووە مۆزی ٧١ کەسی بەسەرەووە بوو، ھەموویان لە ئەندامانی (ژ.ک) و نوێنەری توێژە کۆمەڵایەتیە جۆراوجۆرەکان بوون، دامەزراندنی (حزبی دیموکراتی کوردستان) یان لە ئێران تێیدا راگەیاندا، کە درێژبوونەووەی شەری کۆمەڵەی (ژ.ک) بوو. حزب کۆنگرەیی یەکەمی خۆی لە نیوان ٢٥ تا ٢٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ لە مەھاباد بەست، نوێنەری ھەموو لک و رێکخراوەکانی ئامادە بوون. کۆنگرە بەرنامە و پەیرەوی ناوھەستی حزبی دانا، قازی محمەد بەسەرۆکیەتی حزب بەرپاڕی گشتی ھەڵبژێرا. بەرنامە لە چوار بەش پێک ھاتبوو دابەشی سەر ٢٢ مادە (١٢٧) کرابوو کە سروشتی دیموکراسییانەیی حزبیان دەنواند، ئەویش پشستی بە (ھەق و داد و شارستانیەت) دەبەست (مادە دووھەم).

حزب لە بەرنامەدا دووپاتی دەکرەووە کە ئامانجی بنەرەتی «دابینکردنی مافە نەتەوہیبیەکانە بوو کوردستان لە ناو سنووری ئێران» (مادە چوارەم) حزب «ھیچ دۆژمنایەتی بەرانبەر حکومەتی ناوھەندی نییە، بەلکو داوای ئاشتی دەکات، گەلی کورد

کە تا ئەو پۆژە دووچاری مالتویرانی ئیمپریالیزمی نگرێس بپۆو... داوای مافی خۆی لە خودموختاری دەکات» (مادە شەشەم). مادە پینجەمی بەرنامە دەلێت، پێویستە خەبات لەپینا و دیموکراتی و ئاشتی بکەین. حزب لە بەرنامە کەیدا بوو یەکەمین جار لە کوردستانی ئێران، بایەخ بەھەندی کیشە کۆمەڵایەتی دەدا. مادە دەبەمی بەرنامە دەلێت، ھەول بەریت لەپینا و فراوانکردنی بەکارھێنانی ھۆبەکانی نوێی بەرھەمھێنان و مسۆگەرکردنی ساغکردنەووەی بەرھەمی جووتیار، پشخستنی لادی، سنوور بوو کۆچکردنی جووتیاران دابنریت. مادە دوازدەمی بەرنامە دەلێت، حزب بەرگری «لە ژبانی چەوساوەکان و بەرژەوھندی سیاسی و ئابووری و تەندروستیان دەکات، بەبێ گۆتدانە رەگەز و نەتەوہ و ئاین». ھەرۆا بەرنامە لە مادەکانی دیکەیدا داوای پێویستی فراوانکردنی بنکە پشەسازیبەکان و لیدانی بەرژەوھندیبەکانی ئیمپریالیزم و دانی مافی ئافرەت و پاراستنی مافی ئازەربایجانیبەکان و ئەرمن و ئاسووریبەکان دەکات.

دامەزرانی (حزبی دیموکراتی کوردستان) خالی وەرچەرخان بوو لە خەباتی رزگاریخواری کورد لە ئێران، کە خەریک بوو دەچوووە چوارچێوہیەکی رێک و دیار. لە ١١ی کانوونی دووھەمی ساڵی ١٩٤٦ حزب (کوردستان)ی وەک ئۆرگانی خۆی دەرکرد کە پۆژەک نا پۆژەک دەرەچوو بەرلەوہ بەمانگێک گۆقاریکی تیۆری بەھەمان ناوہ دەکرد. ھەرۆھا حزب لە بۆکان گۆقاری (ھەلالە)ی دەرکرد، یەکیەتی لاوانی دیموکراتی کوردستانیش گۆقاری (ھاواری نیشتمان)ی دەرکرد. لەسەر باسی ئەو بابەتانە کە پۆژنامەکانی حزب دەیاننووسی بیریکی روونمان لە ئامانجە نوێکانی خەباتی رزگاریخواری کورد لە ئێران، پاش شەری دووھەمی جیھان بوو دەرەکەوێت. (کوردستان) و گۆقارەکانی (ھەلالە) و (ھاواری نیشتمان) و ئەوانی دیکە وتاریان بەو سەرباسانە بلاووەکرەووە: (دیموکراتی چیبە)، (سۆشیالیزم چیبە)، (سۆشیالیزمی زانستی)، (لە پیناوی نان)، (یەکگرتن)، (گری ئازادی)، (کورد بوچی راپەری)، (زمان و ئەدەبی کورد)، (ئیبینی خەلەکان)، (لە یادی تۆلستۆی) و زۆر بابەتی دی.

لە دوادواییبەکانی ساڵی ١٩٤٥ خەباتی رزگاریخواری ئازەربایجان و کورد پینی نایە ھەواریکی ناسک. لە دوازدەمی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ جەعفەر پشەوہری لە تەوڕیز دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری ئازەربایجان)ی راگەیاندا. لە ٢٢ی کانوونی دووھەمی ١٩٤٦ قازی محمەدیش لە کۆبوونەوہیەکی جەماوەری لە مەھاباد، دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری کوردستان)ی راگەیاندا، کە لە مێژوودا

(١٢٥) «کوردستان»، ژمارە دوو، شەمە ١٣ی کانوونی دووھەمی ١٩٤٦.

(١٢٦) پروانە بابەتی «ھەندی راستی دەربارە خەباتی رزگاریخواری ئازەربایجان لە ئێران».

(١٢٧) پروانە: «مەرامنامەیی حزبی دیموکراتی کوردستان»، مەھاباد، چاپخانەیی کوردستان، سەرماوہرز ١٣٢٤ ھەتاوی.

به ناوی (کۆماری مه‌هاباد) (۱۲۸) ناسراوه. قازی محهمه‌د زۆر جار دووپاتی ده‌کرده‌وه که بزوتنه‌وه‌که‌ی مه‌به‌ستی جیابوونه‌وه نییه، به‌لکو ئامانجی کۆتایی هینانه به‌زولم و سته‌می سیاسه‌تی شوڤینیان‌ه‌ی تاران به‌رامبه‌ر به‌گه‌لی کورد و دابینکردنی خودموختاری بۆی.

حکومه‌تی شا په‌نای برده به‌ر کرده‌وه‌ی جۆراوجۆر بۆ له‌ناوبردنی بزوتنه‌وه‌ی کورد له‌و قۆناغه نۆتییه‌یدا. پێش هه‌موو شتیکی (قوام السلطنته‌ی) سه‌ره‌ک وه‌زیران ویستی تۆی ناکۆکی له‌نیوان نازه‌ری و کورد به‌شیتویه‌کی فیتلبازانه بوه‌شینی. پیاوه‌کانی هه‌ولێ کرینی هه‌ندی خۆفۆش و ده‌ست رۆیشتووی ناسراوی ناوچه‌که‌یان دا.

کاتی قازی محهمه‌د تیگه‌یشت که‌وا تاران به‌نیازه هیزه‌کانی به‌بیانوی سه‌ره‌رشتیکردنی هه‌لبژاردنی داها‌توو، بنیڕیته نازه‌ریایجان و کوردستان، له سه‌ره‌تای کانوونی یه‌که‌می ۱۹۴۶ کۆبوونه‌وه‌یه‌کی بۆ سه‌رکرده‌کانی بزوتنه‌وه به‌ست، تییدا بریاردا نه‌هیلن ئه‌و هیزانه بیته ناوچه‌ی کورده‌واری. هه‌ندی کاری به‌په‌له‌یان بۆ پته‌وکردنی شوینی شوڕشگێڕان له سه‌قز و بانه و سه‌رده‌شت کرد (۱۲۹). قازی محهمه‌د ته‌وریزی له‌و بریاره ئاگادار کرده‌وه، ئه‌وه‌ش وه‌ک جیبه‌جییکردنی به‌نده‌کانی ئه‌و ریکه‌وتنه‌وه‌ی له ۲۳ی نیسانی سالی ۱۹۴۶ له نیوانیان مۆرکراوو. به‌لام خیانه‌تی هه‌ندی سه‌رکرده‌ی نازه‌ریایجان وه‌ک جاوید و شبوستری و محهمه‌د بێ ریا که پتوهندییان به‌تاران‌وه هه‌بوو، وای کرد نه‌خشه‌که سه‌ر نه‌گریت، ئه‌وان حکومه‌تی (قوام السلطنته‌ی) یان به‌دریژی له نیازه‌کانی مه‌هاباد ئاگادار کرده‌وه، هه‌روه‌ها له رادیۆی ته‌وریز به‌یاننامه‌یه‌کی یه‌ک لایه‌نه‌یان په‌خش کرد، تیادا به‌ناو حکومه‌تی نازه‌ریایجان بریاری ریکه‌دان هیزه‌کانی ئێران‌یان بۆ هه‌ر لایه‌ک ده‌یان‌ه‌ویت، بچن، راگه‌یاندا. قاز محهمه‌دیش به‌بروسکه ناره‌زایی خۆی له ۱۱ی کانوونی یه‌که‌م، واته ته‌نیا رۆژیک دواي بلاوکرده‌وه‌ی به‌یاننامه‌که (۱۳۰) دژی ئه‌و بریاره ده‌رپری.

به‌پشتگیری ته‌واوی واشنتۆن و له‌نده‌ن هیزه‌کانی ئێران له چوار قۆله‌وه روویان له نازه‌ریایجان و و کوردستان کرد. هیزیکی پینج هه‌زار که‌سی رووی له قه‌زوبین و زه‌نجان کرد، هیزی دووهم که له پینج هه‌زار که‌س پینک هاتبوو، رووی له تیکانته‌په هه‌وشار کرد، هیزی سێیه‌میش له دوو هه‌زار که‌س پینک هاتبوو، رووی له ره‌شت و په‌هله‌وه‌ی کرد، دوا هیزیش که ده‌وره‌یه‌ری چوارده هه‌زار زه‌لام ده‌بوون رووی له سه‌قز و بانه کرد. نیوه‌ی زیاتری ئه‌و هیزانه به‌پالپه‌شتی (۱۰۴) تۆپ و (۵۵) تانک و ژماره‌یه‌ک فرۆکه (۱۳۱) روویان له ناوچه کورده‌وارییه‌کان کرد. هیزه‌کانی ئێران تاوانی کوشنده‌یان ده‌ره‌ه‌ق به‌نازه‌ریایجان و کورده‌کان کرد (۱۳۲). هه‌روه‌ک له هه‌ندی سه‌رچاوه‌ی ئاگاداردا هاتوو ژماره‌ی ئه‌و دیموکراتیان‌ه‌ی له‌و رۆژه ناهه‌موارانه تیاچوون له ۱۵ هه‌زار که‌سی تیپه‌راند (۱۳۳). ژماره‌یه‌کی زۆرتیش گیران. پاش دادگاییه‌کی نه‌ینی و پو‌اله‌تی به‌ره‌به‌یانی ۳۰ی مارتی ۱۹۴۷ فه‌رمانی له سێداره‌دان‌یان به‌سه‌ر قازی محهمه‌د و سه‌دری قازی برای و ئه‌ندامی په‌رله‌مانی ئێران و سه‌یفی قازی ئامۆزای درا. به‌پیتی ئه‌و زانیارییان‌ه‌ی له گوڤاری (رۆژگاری نوێ) (۱۳۴) دا هاتوو، به‌کرێگیراوانی واشنتۆن و له‌نده‌ن بۆ هه‌ووده هه‌ولیان دا قازی محهمه‌د بۆ لای خۆیان راکێشن، هه‌ر له‌به‌ر هه‌ندی سی مانگ زیاتر فه‌رمانی جیبه‌جییکردنی له سێداره‌دانی خۆی و براکانی دواخرا (۱۳۵).

قازی محهمه‌د جوامی‌رانه رووبه‌رووی مردن بۆه. پاش چه‌ند سالان سه‌ره‌ه‌نگ ئه‌میر په‌رۆیز که ئاماده‌ی جیبه‌جییکردنی خنکانده‌که‌ی بیوو، ده‌نوسیت و ده‌لێت، قازی محهمه‌د نه‌یه‌یشت چاوی بیه‌ستنه‌وه، له دوا قسه‌کانی جه‌ختی له‌سه‌ر پیتووستی به‌رده‌وامی خه‌بات ده‌کرده‌وه، داوای له براکانی کرد، که (بپوا به‌حکومه‌تی ئێران نه‌که‌ن) (۱۳۶).

دوای له‌ناوبردنی مه‌هاباد سه‌رده‌می کپی له خه‌باتی رزگاریخواری کورد له ئێران ده‌ستی پێ کرد، ئه‌ویش هه‌روه‌ک خه‌باتی رزگاریخواری نازه‌ریایجان. له هه‌مان کاتدا و له سه‌رده‌می محهمه‌د ره‌زاشای دووهم شا و دواشای په‌هله‌وی، هیچ ئالوگۆریک به‌سه‌ر

(۱۲۸) زۆر که‌س له‌سه‌ریان نووسیه‌وه، بۆ درێژ‌ه‌ی بڕوانه:

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, New York Toronto, 1963, 142. PP.

(۱۲۹) ئه‌و دائراوانه‌ی که باسی بزوتنه‌وه‌ی کورد له ئێران ده‌که‌ن، ده‌لێن گوايه قازی محهمه‌د له سه‌ره‌تاوه نه‌یده‌ویست به‌ره‌نگاری هیزه‌کانی ئێران بیته‌وه، راست ناکه‌ن.

(۱۳۰) دکتۆر په‌حیمی قازی، قازی محهمه‌د، ده‌سنوس، ل ۲۰۴ - ۲۰۷.

(۱۳۱) هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۲۰۷.

(۱۳۲) دیسان بڕوانه: «هه‌ندی راستی ده‌رباره‌ی خه‌باتی رزگاریخواری نازه‌ریایجان له ئێران».

(۱۳۳) الدکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان والاكراد، ص ۷۲.

(134) “Novaya Vermia”, Moscow, April 15, 1947.

(۱۳۵) هیزه‌کانی ئێران له رۆژی ۱۷ی کانوونی یه‌که‌می سالی ۱۹۴۶ چوونه ناو شاری مه‌هاباد.

(۱۳۶) (نازادی)، ۸ی نیسان ۱۹۶۰.

سیاسه‌تی ده‌لته به‌رامبهر به‌گه‌لانی نافارس دانه‌هات. هه‌رچه‌نده داها‌تی نه‌وت زیادی کرد، به‌لام ناوچه‌ی کورده‌واری هه‌ر به‌هه‌ژاری مایه‌وه، دوو‌چاری باریکی روونا‌کبیری و نه‌ندروستی و کۆمه‌لایه‌تی نا‌هه‌موار ببوو.

له‌ سالی ۱۹۶۶ راده‌ی نه‌خوینده‌واری له‌نیو دانیش‌تووانی لادیی کرماشان گه‌یشه‌ته ۸۸,۲٪، له‌ سنه ۹۲,۹٪ له‌ سه‌قز ۹۳,۱٪ و له‌ مه‌هاباد ۹۴٪. هه‌ر له‌ و ساله‌دا ناوچه‌ی کورده‌واری و له‌ ئیتران هه‌بوو ژماره‌ی دانیش‌تووانیان له‌ بیست هه‌زار که‌س پتربوو به‌بج‌ ئه‌وه‌ی یه‌ک پزیشکی لی‌ بیت، له‌ کاتیکدا وه‌ک پزیه‌ هه‌ر ۴۸۰۰ که‌س له‌ دانیش‌تووانی ئیتران پزیشکیکی به‌رده‌که‌وت. به‌پیتی ئاماری ره‌سمی سالی ۱۹۶۶ زیاتر له‌ ۵۰٪ ی خیزانه کورده‌کانی ئیتران، که‌ ژماره‌ی ئه‌ندامانی هه‌ر یه‌کیکیان ۵-۶ ده‌بوو، له‌ ژورپیکدا ده‌ژبان، له‌ باریکدا که‌ زۆر جیاوازی له‌ دۆخی ئه‌و خیزانه کورده ئیترانیانه نه‌بوو که‌ گه‌ریده‌ی فه‌ره‌نسی (هنری بندور) له‌ سالی ۱۸۸۷ وه‌سفیان ده‌کات. لیکۆلینه‌وه‌ی ساده‌ی ئه‌و زانیاریانه‌ی ئاماری ره‌سمی له‌ کۆتایی سه‌رده‌می په‌هله‌وی به‌روونی بۆمان ده‌رده‌خات که‌وا که‌م شوین هه‌یه له‌ ئیتران له‌ پاشکه‌وتن بگاته کوردستان (۱۳۷).

هه‌ر ئه‌و واقیعه به‌ته‌نیا به‌سه بۆ ئه‌وه‌ی پال به‌گه‌لی کورده‌وه بنبی له‌ ئیتران تاوه‌کو بداته پال سه‌نگه‌ری دژ به‌تاران، بۆ ئه‌وه‌ی خه‌باتی (کورد) به‌رده‌وام بج‌ که‌ دوا‌ی سه‌ره‌که‌وتنی مه‌هاباد له‌ شیبه‌ی جو‌راوجۆر خۆی نواند و هه‌ندیکیان نویش بوون، ئه‌وا دیموکراتیبه‌کان دوا‌ی ئه‌وه‌ی ریزه‌کانیان له‌ هه‌ندێ ناوچه‌دا ریک خسته‌وه تیه‌هه‌لچوونه‌وه. به‌لام کاربه‌ده‌ستانی رژیم هه‌ولتی کوشتنی شایان له‌ رۆژی ۴ی شوباتی ۱۹۴۹ له‌ زانکۆی تاران به‌هه‌ل زانی بۆ ئه‌وه‌ی زه‌بریکی به‌هیز به‌خویننه سه‌رجه‌م بزووتنه‌وه‌ی نیشتمانی له‌ ئیتران. له‌ کوردستاندا ژماره‌یه‌کی زۆری دیموکراتیبه‌کان گیران و فه‌رمانی گرتنی له‌ گۆتره‌یان بۆ ماوه‌ی جو‌راوجۆر به‌سه‌ردادان. به‌لام خیرا زۆر به‌رپۆجی (منطقی) وه‌لام درانه‌وه. ئه‌وه بوو له‌ هه‌لبژاردنه‌کانی سالی ۱۹۵۲ پالیئوراوی حزبی دیموکراتی کوردستان له‌ مه‌هاباد و ناوچه‌کانی ده‌رووبه‌ری، ریزه‌ی نیوان ۸۰٪ و ۹۹٪ی ده‌نگی ده‌نگه‌رانی وه‌ده‌سته‌ینا، به‌لام تاران هه‌لبژاردنه‌که‌ی هه‌له‌شاندوه، یه‌کیکی دیکه‌ی له‌ جیگه‌ی ئه‌و دانا. هه‌ر له‌و

(۱۳۷) بۆ درێژه‌ی پروانه:

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 9 - 11 "Sovrimenay Iran", PP. 378 - 403.

ساله‌دا جووتیارانی ناوچه‌یه‌کی فراوانی نیوان بۆکان و مه‌هاباد راپه‌رین، هه‌یزه‌کانی ئیتران به‌درنده‌ترین شتواز سه‌رکو‌تیکردن. کاتی بزووتنه‌وه‌ی موسه‌دیی ده‌ستی پج‌ کرد کورده‌کانی ئیتران زۆر به‌گه‌رمی پشتگیرییان لی‌ کرد. له‌و راپه‌رگرتنه‌ی رۆژی ۳ی ئابی ۱۹۵۳ ده‌باره‌ی ئه‌و پشینیاره‌ی پتیه‌ندی به‌دیارکردنی ده‌سه‌لاته‌کانی شاوه هه‌بوو، به‌رپۆه‌چوو، زۆربه‌ی زۆری ده‌نگه‌ره‌کان له‌ کوردستان به‌قازانجی پشینیاره‌که‌ ده‌نگیان دا. بۆ نمونه له‌ شاری مه‌هاباد له‌و پینج هه‌زار که‌سه‌ی به‌شداری راپه‌رگرتنه‌که‌یان کردبوو ته‌نیا دوو ده‌نگیان له‌ چاکه‌ی شا بوون (۱۳۸).

پاش به‌ستنی په‌یمانی به‌غدا رپه‌وه‌ی نادیموکراتیانه‌ی حکومه‌تی شا زیاتر په‌ره‌ی سه‌ند و بووه هۆی له‌دایکبوونی کاردانه‌وه‌یه‌کی به‌هیز له‌نیو نیشتمانپه‌روه‌رانی ئیتران. کوردستانی ئیتران یه‌که‌م راپه‌رینی چه‌کدارانه‌ی دژی په‌یمانی ناوبراو به‌خۆبه‌وه بینی. هۆزی جوانپۆی دانیش‌تووای ناوچه‌ی باکووری کرماشان، که‌ له‌ سالی ۱۹۵۰ داوا‌ی خودموختارییان بۆ گه‌لی کورد له‌ ئیتران کردبوو (۱۳۹)، له‌ سه‌ره‌تای سالی ۱۹۵۶ له‌ دژی تاران راپه‌رین و دروشمیان دژی په‌یمانی به‌غدا به‌رزکرده‌وه، هه‌ندێ هۆزی ده‌رووبه‌ریش لایه‌نگری راپه‌رینه‌که‌یان کرد. له‌ چواری شوباته‌وه هه‌یزه‌کانی ئیتران هه‌رشیکه‌ی به‌ربلاویان کرده سه‌ر ناوچه‌که، ژماره‌یه‌کی زۆری گونده‌کانیان کاول کرد. به‌سه‌دان جوانپۆییان کوشت و گرت و بریندار کرد، به‌هه‌زاران مندال و ئافه‌رت و پیریان ئاواره کرد (۱۴۰)، ته‌نانه‌ت سه‌رنجی رۆژنامه‌کانی جیهانیسی راکیشا. له‌ ژماره‌ی رۆژی ۲۷ی شوباتی ۱۹۵۶ (لۆمۆندی) فه‌ره‌نسی باسی راپه‌رینی جوانپۆی دژ به‌په‌یمانی به‌غدا و به‌کاربردنی تۆپ له‌لایه‌ن هه‌یزه‌کانی ئیتران بۆ سه‌رکو‌تکردنیان ده‌کات.

هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌دا رپه‌زیتیکی نوێ له‌ سیاسه‌تی ئیتران به‌رانبه‌ر کیشه‌ی کورد سه‌ری هه‌لدا، ئه‌ویش هه‌ولدان بۆ پووجه‌لکردنه‌وه و که‌مکردنه‌وه‌ی ره‌نگدانه‌وه‌ی ناوه‌خۆیی، دکتۆر عه‌بدوڵه‌حمان قاسملۆ ئه‌و کاردانه‌وه‌یه ئاوا ده‌ستنیشان ده‌کات که‌ له‌ سه‌روبه‌ندی

(۱۳۸) بۆ درێژه‌ی پروانه: A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 24-25.

(۱۳۹) پروانه: "Moyen-Orient", Paris October-November 1950.

(۱۴۰) بۆ درێژه‌ی راپه‌رینه‌که‌ و سه‌رکو‌تکردنی و هه‌له‌وستی حکومه‌تی نوری سه‌عید لیبی پروانه

«انتفاضة العراق الاخيرة»، بلا، ل ۲۷؛

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 25-26. p. Vanlly, Aspects de la Question Nationale Kurde en Iran, Paris, 1959, PP. 21 - 22.

شۆڤرشی چواردهی گهلاویتی سالی ۱۹۵۸ی عیراق به دامه زرانندی ئیستگهی کوردی له قاهیره سه ره تایی ئه و پروکاره، له و باره یه وه پیشه وای کوردی ئیران ده لیت:

«حکومه تی ئیران ترسیکی وای لی نیشته که وای لی کرد هندی کاری واکات که پیشتر نه کراون، حکومه ته گه شتیکی پروپاگهنده ی له سه رتاپای کوردستان کرد، به دوایدا حه وت ملیۆن دۆلاری بۆ ئاوه دان کردنه وه ی ناچه که ته رخان کرد، چالاکی پروپاگهنده ی ره سمی تووندتر بوو، حه وت شه پۆلی ئیزگهی به زمانی کوردی ته رخان کرد» (۱۴۱).

سیاسه تی نوێ نه یده توانی کار له واقیعی خه باتی رزگاریخوازی کورد له ئیران بکات، که هیشته هۆ ره سه نه خه فه بووه کانی هه رمابوون و وه ک پیشووش کاری خۆیان ده کرد و بوونه هۆی ته قینه وه ی راپه رینیکی دیکه له زستانی سالی ۱۹۶۷. کاربه ده ستانی تاران دوای تپه ره یوونی هه ژده مانگ به سه ره هه لگه رسانی ئینجا توانییان له ناوی به نه. به له ناو بردنی راپه رینه که، کوردستانی ئیران وه ک جارن له دۆخیکی راسته قینه ی گوری شۆڤرگیترانه ده ژبا. ئا به و جۆره خه باتی رزگاریخوازی کورد رۆلێکی که می نه گه تر له شلۆکردنی بناغه ی رژی می په هله و ی، هه ره ک پیشان و ئیستاش لکیکی به ره تپیه له رپه وه ی بزووتنه وه ی نیشتمانی گه لانی نافارس له ئیراندا.

به‌شی دووهم

هه‌ندی راستی دهریاره‌ی

خه‌باتی رزگایخوازی نازه‌ربایجانی

هه‌ندی راستی ده‌بارهی خه‌باتی رزگایفوازی نازهربایجانی

نازهربایجان ده‌که‌وێته به‌شی باشووری رۆژه‌ه‌لاتی ئه‌و مه‌لبه‌نده‌ی به‌پشتی قه‌فقاس ناسراوه، ئه‌م ولاته‌نه‌ ده‌وریان داوه، له‌ باکوور داغستان، له‌ باکووری رۆژئاوا جۆرجیا، له‌ باشووری رۆژئاوا ئه‌رمینیا و تورکیا، له‌ باشووریش کوردستان. هه‌روا به‌شیکه‌ی بئه‌رته‌تیش له‌ لیواه‌کانی باشوور و رۆژئاوای قه‌زوین پێک دێنێت که‌ به‌گه‌وره‌ترین ده‌ریای داخراوی جیهان ده‌ژمی‌رێت (١٤٢).

په‌وه‌ری نازهربایجان به‌ده‌وره‌یه‌ری ١٨٦ هه‌زار کم ٢ ده‌خه‌ملێت، نزیکه‌ی هه‌شتا و چه‌وت هه‌زار کیلومه‌تری چوارگۆشه‌ی ده‌که‌وێته‌ ناو یه‌کێتی سۆقیه‌ت (١٤٣)، ئه‌وی دیکه‌ی ده‌که‌وێته‌ ناو ئێران و به‌شه‌کانی باکووری رۆژئاوای پێک دێنێت. ژماره‌ی نازهربایجانیه‌کان ئێستا له‌ یه‌کیه‌تی سۆقیه‌ت له‌ چوار ملیۆن (١٤٤) و له‌ ئێرانیش له‌ شش ملیۆن تێده‌په‌رێت.

نازهربایجانیه‌کان به‌دانیشتووانی په‌سه‌نی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی پێشان به‌ئه‌ترۆپاتینا (١٤٥) و ئه‌لبانیای قه‌فقاسیا (١٤٦) ده‌ناسرا، ده‌ژمی‌ردێن. له‌ ماوه‌ی میژووبی دوور و درێژی نیوان هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پێش زایین و هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پاش زایین تیکه‌ل به‌گه‌روه‌یه‌ به‌رچه‌له‌ک ئێرانی و تورکه‌کان بووین. له‌نیوانی هه‌ردوو سه‌ده‌ی یازده‌مین و سێزده‌مین زمانی نازهری یه‌که‌گرتوو، له‌ ئه‌نجامی هاتنی شه‌پۆلی هۆزه‌ تورک زمانه‌کان بۆ نازهربایجان (١٤٧) دروست بوو، که‌ زمانه‌که‌یان گۆکردن و پێکهاتنی له‌ زمانه‌کانی دیکه‌ی باوی ئه‌وی ئاساتر بوو،

(١٤٢) درێژی لیواه‌کانی ده‌ریای قه‌زوین نزیکه‌ی ٧ هه‌زار کم من ده‌بێت، زیاتر له‌ ٦ هه‌زار کیلومه‌تری ده‌که‌وێته‌ ناو یه‌کیه‌تی سۆقیه‌ت، له‌ هه‌زاره‌ی که‌متری ده‌که‌وێته‌ ناو ئێران.

(١٤٣) ئه‌و به‌شه‌ی نازهربایجان یه‌کیک له‌ کۆماره‌کانی یه‌کیه‌تی سۆقیه‌ت پێک دێنێ.

(١٤٤) ساڵی ١٩٦٥ ژماره‌یان گه‌یشته‌ ٣ ملیۆن و ٦٠٠ هه‌زار که‌س.

(١٤٥) ئه‌ترۆپاتین - ئه‌ترۆپاتینا (Atropatene) ناویکی گریکی کۆنه، به‌باشووری نازهربایجانیان ده‌گوت، له‌ ئه‌سلدا واته‌ی ئه‌خمینییه‌کان ده‌گه‌یه‌نێت.

(١٤٦) ئه‌لبانیای قه‌فقاسیا یه‌کیک له‌ ده‌وله‌ته‌ کۆنه‌کانه‌ که‌ له‌ رۆژه‌ه‌لاتی پشت قه‌فقاس دامه‌زرا.

(١٤٧) تاییه‌ت شه‌پۆله‌کانی سه‌لجوقی.

جۆره‌ کارتیکردنیکه‌ی سروشتیش له‌نیوانیاندا رووبدا.

له‌سه‌ر ئه‌و بنچینه‌یه‌ نازهربایجان شویتنیکه‌ی دیاری له‌ رۆژه‌ه‌لاتی دێرین په‌یدا کرد. هه‌روه‌ک له‌ پێده‌شت و دۆله‌کانیشدا شویتنه‌واری ژبیری رۆژگاری پێش زایینی تێدا هه‌ن. له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پێنجه‌مدا نازهربایجانیه‌کان (ئه‌لفبای)، تاییه‌تی خۆیان که‌ له‌ (٥٢) پیت (١٤٨) پێک ده‌هات به‌کارده‌هێنا. هه‌ر له‌و به‌ینه‌دا نازهربایجانی خاوه‌ن توانای فراوان له‌ گه‌شه‌ستاندنیکه‌ی ئابووری به‌رچاو ده‌ژیا، شاری وای لێ په‌یدا بوون که‌ به‌پیتی پێوانه‌ی ئه‌و رۆژه‌ سه‌نگایی ژبیری و ئابووری خۆیان هه‌بوو، وه‌ک شابران و شماخا و کبالا و شمخور و شکی و برده‌ و گه‌نجه‌ و ته‌وریز و هه‌ندیکه‌ی دیکه‌ له‌و شارانه‌ی که‌ بوونه مه‌لبه‌ندی گرنگی ئیسلامه‌تی، دواي ئه‌وه‌ی تایینی نوێ له‌ سه‌ده‌ی چه‌وته‌می زایینیدا له‌ نازهربایجان بلاو بووه‌. له‌ نیوه‌ی دووهمی سه‌ده‌ی نۆیه‌م و له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی ده‌یه‌مدا میرنشینی نیمچه‌ سه‌ربه‌خۆ له‌ نازهربایجان په‌یدا بوون، وه‌ک هه‌ردوو میرنشینی ناسراوی سالاری و شه‌دادی (١٤٩) و هه‌ندیکه‌ی دی له‌و میرنشینه‌ی که‌ شاره‌کانی نازهربایجان پێشکه‌وتنیان له‌ژێر سایه‌یاندا به‌خۆوه‌ دیت. ته‌نانه‌ت ژماره‌ی دانیشتووانی هه‌ندیکیان (به‌وێنه‌ ته‌وریز و ئه‌رده‌بیل و باکو) گه‌یشته‌ ده‌یان هه‌زار که‌س.

هه‌ر له‌ چاخه‌ کۆنه‌کانه‌وه‌ ده‌سته‌ و تاخمی جیاجیا چاوی ته‌معه‌کارانه‌یان برپه‌ نازهربایجانی ده‌وله‌مه‌ند. له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی سێیه‌مدا ساسانییه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ردا گرت. له‌ سه‌ده‌ی چاره‌مدا خاکی نازهربایجان بووه‌ یه‌کێ له‌ شه‌رگه‌کانی نیوان ساسانی و رۆمانه‌کان. هه‌ر له‌و کاتیشه‌وه‌ نازهربایجانیه‌کان ده‌ست له‌ چۆکان له‌به‌رده‌م چه‌وسینه‌ره‌کانیاندا، دانه‌نیشان، به‌لکو گه‌له‌جاران دزی ساسانییه‌کان له‌ سالانی ٤٥٠-٤٥١ و ٤٥٧ و ٤٨١-٤٨٤ و ٥٧١-٥٧٢ راپه‌ریبون.

له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی یازه‌میندا نازهربایجان که‌وته‌ به‌ر شالاوی سه‌لجوقیه‌کان، پاشانیش له‌ چله‌کانی سه‌ده‌ی سێزده‌ وه‌به‌ر شالاوی مه‌غوله‌کان و پاشان به‌به‌شیک له‌

(١٤٨) بۆ ئاماده‌کردنی به‌شی یه‌که‌می ئه‌و باسه‌ دانهر که‌لکی زۆری له‌و چوار به‌رگانه‌ی که‌ ئه‌کادیمیای زانیاری نازهربایجان به‌ناوونیشانی (میژووی نازهربایجان) به‌زمانی رووسی له‌ ١٩٥٨-١٩٦٣ ده‌ری کردوو به‌تاییه‌تیش به‌رگی یه‌که‌م و دووهم (Istoria Azerbaijan, Baku) وهرگرتوو.

(١٤٩) ده‌ریای پروانه:

C. E. Bosworth, The Islamic Dynasties-A. Chronological and Genealogical Handbook, Edinburgh, 1967, NN. 35, 37.

دوله‌تی مه‌غۆلی مایه‌وه تا حه‌فتاکانی سه‌دهی چوارده‌مین. دوابی بووه پارچه‌یه‌ک له هه‌ردوو دوله‌تی ناسراوی قه‌ره‌قۆینلو و ئاق قۆینلو.

دامه‌زاندنی دوله‌تی سه‌فه‌وی له‌سه‌ر خاکی نازه‌ریایجان له سه‌ره‌تای سه‌دهی شازده‌مین، ده‌وریکی گرنگی له میژووی ئه‌و ولاته‌دا گه‌ی‌را. دامه‌زینی دوله‌تی سه‌فه‌وی شا ئیسماعیل (۱۵۰۲-۱۵۲۴) ده‌ستی به‌سه‌ر به‌شی زۆری نازه‌ریایجاندا گرت که بووه مه‌لبه‌ندی فه‌رمانه‌وایی ئه‌و دوله‌ته‌ تازه‌یه‌ی رۆژه‌لانی ناوه‌راست.

سه‌فه‌وییه‌کان له ماوه‌یه‌کی کورتدا توانییان ئه‌وه‌ی له نازه‌ریایجان ماپۆه بیخه‌نه سه‌ر دوله‌ته‌که‌یان و شاری ته‌وریزیشیان کرده پایته‌خت و زمانی نازه‌ریایجانیشیان کرده زمان په‌سمی کۆشک و سوپا و داموده‌زگاکانی کارگه‌ی‌ری و ته‌نانه‌ت بۆ نامه‌گۆرینه‌وه‌ی په‌سمیش له‌گه‌ل دوله‌ته‌ بیگانه‌کان. نازه‌ریایجانیه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر زۆریه‌ی داموده‌زگاکانی دوله‌تی سه‌فه‌وی داگرت. له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی شازده‌مین له سه‌رحه‌م مه‌یره‌کانی دوله‌ت که به‌ته‌نیا ۷۴ مه‌یر بوون ۶۹ یان نازه‌ریایجانی بوون، هه‌روه‌ها ریشه‌یه‌کی به‌ری‌شیان له‌ناو سوپای سه‌فه‌وی به‌ئه‌فسه‌ر و سه‌ری‌ازه‌وه‌ پێک ده‌هه‌ینا. بۆیه به‌رای هه‌ندێ له میژوونوسان مۆرکی نه‌ته‌وه‌یی دوله‌تی سه‌فه‌وی له هه‌وا‌ری به‌راییدا، لیسوردبوونه‌وه‌ی پێ ده‌وێ. پسپۆری ناسراوی لیکۆلینه‌وه‌کانی ئییران پرۆفیسۆر م. س. ن. ئیثانوف له‌وه‌ باره‌یه‌وه ده‌لێت: «ئه‌گه‌رچی سه‌رده‌می سه‌فه‌وییه‌کان له میژووی ئییران، له سنووریکی زۆر ته‌سک نه‌بێ لیبی نه‌کۆلراوه‌ته‌وه، به‌لام ده‌کریت ب‌لێین سه‌ره‌تا ئه‌و دوله‌ته‌ هه‌رگیز دوله‌تیکی ئییرانی نه‌بوو به‌مانای نه‌ته‌وايه‌تی» (۱۵۰) به‌لام ئه‌م باری نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌ی دوله‌تی سه‌فه‌وی ئاوا درێژه‌ی نه‌کیشا. له سه‌رده‌می شا‌عه‌باسی یه‌که‌مه‌دا، که بۆ ماوه‌ی ۴۲ سالی (له ۱۵۸۷ تا ۱۶۲۹) فه‌رمانه‌وایی ئییرانی کرد، نازه‌ریایجانیه‌کان سه‌نگی پێشوویان له دوله‌تی سه‌فه‌وی له ده‌ست دا، شای ته‌مه‌عکار سه‌رکرده نازه‌ریایجانیه‌کانی له سوپا و پێشه‌واکانیانی له کۆشک دوورخسته‌وه. له سالی ۱۵۹۸ پایته‌ختی ولاته‌که‌ی له قه‌زوین گواسته‌وه ئه‌سه‌فه‌هان که که‌وتۆته ناوه‌ندی مه‌لبه‌ندی فارس‌ه‌وه (۱۵۱). به‌خه‌یرایش له‌وه سه‌رده‌مه‌وه گه‌وره‌ پیاوانی فارس جیبی نازه‌ریایجانیه‌کانیان گرت‌ه‌وه و به‌و جو‌ره نازه‌ریایجان بووه هه‌رتیمیکانی ئاسایی له‌ناو ئییراندا. شان به‌شانی ئه‌وه باری ئابووری نازه‌ریایجان

شپه‌زه‌ بوو، گه‌رفته‌کانی به‌هۆی مملاتی خوتناوی سه‌فه‌وی و عوسمانیه‌وه له‌پێناو ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، له پێشه‌وه‌شیان نازه‌ریایجان، ئالۆزتر بوون. هه‌روه‌ها سه‌فه‌وییه‌کان له سه‌رده‌می شا‌عه‌باسی یه‌که‌مه‌دا سیاسه‌تی نگه‌بانی کۆچ پێکردنیان ده‌ره‌ق به‌ر‌ه‌گه‌زه‌ نافارسه‌کان ده‌ست پێ کرد.

له سۆنگه‌ی ئه‌م هۆیانه‌وه بایه‌خی خه‌باتکردن دژی فه‌رمانه‌وایی سه‌فه‌وییه‌ چه‌وسینه‌ره‌کان هاته‌پێشه‌وه، ده‌کرێ سه‌ره‌تای ئه‌و خه‌باته له سه‌رده‌می شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی ده‌ستیشیان بکه‌ین که سالی ۱۵۰۹ هه‌رشیکانی توندی کرده سه‌ر دانیشتیوانی شایران و شیروان و ده‌ریه‌ند، گه‌رچی که‌م تواناش بوون به‌لام به‌ره‌هه‌لستیان کرد، به‌تایبه‌تی خه‌لکی ده‌ریه‌ند. هه‌یزه‌کانی شا پێیان نه‌کرا ده‌ست به‌سه‌ر شاره‌که‌یاندا بگرن تا دوازه‌ کونیان له‌بن دیواری قه‌لاکه‌ی نه‌کرد (۱۵۲). له سه‌رده‌می شا ته‌ه‌ماسی یه‌که‌مه‌شدا (۱۵۲۴-۱۵۷۶)، که سه‌رچاوه‌کان وه‌ک مرۆفیکانی قرچۆک و ره‌زیل و بیزراو (۱۵۳) وه‌سفی ده‌که‌ن،

راپه‌رینیکی فراوان له شاری ته‌وریز و ناوچه‌کانی ده‌ورو به‌ری ته‌قییه‌وه، زۆرانبازه‌کانی (المصارعون) شار رۆلێکی سه‌رکرده‌یی دیاریان گه‌ی‌را. به‌هاری سالی ۱۵۷۱ خه‌لکی ته‌وریز په‌نایان برده به‌ر چه‌ک و کاربه‌ده‌سته سه‌فه‌وییه‌ گه‌وره‌کانیان شار به‌ده‌رکردن. له ماوه‌ی نزیکه‌ی دوو سالاندا شو‌رشگه‌ی‌ران ده‌ستیان به‌سه‌ر ته‌وریز و ده‌ورو به‌ری داگرت، هه‌یزه‌کانی شاش تا سالی ۱۵۷۳ پێیان نه‌کرا وه‌ری بگه‌رنه‌وه. دوابی ئه‌وه‌ی شا ده‌ستی به‌سه‌ر ته‌وریز و ده‌ورو به‌ری دا گرت‌ه‌وه پتر له ۱۶۰ نیشتمانی په‌روه‌ری ئه‌و شاره‌ی له سیداره‌ دا و فه‌رمانی دا لاشه‌کانیان له‌سه‌ر شه‌قامه‌کان و له‌به‌رده‌م ده‌روازه‌ی مزگه‌وته‌کاندا هه‌ل‌واسرێن. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش شا ناچاربوو بۆ هه‌یورکردنه‌ویان خه‌لکی ته‌وریز له دانی (باجی دیوان) بیان به‌خشی (۱۵۴).

له هه‌شتاکان و نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی شازده‌مین چه‌ند راپه‌رینی دیکه‌ی وه‌ک راپه‌رینی ته‌وریز له شیروان و تالش ته‌قییه‌وه، شو‌رشگه‌ی‌رانی تالش توانییان تا نزیک ئه‌رده‌بیل نازاد بکه‌ن، به‌لام له‌وێ له‌به‌رده‌م هه‌یزه‌کانی شادا، که به‌ژماره و چه‌ک له‌وان به‌هه‌یتر بوون، شکان. له‌و رۆژه‌وه‌ و به‌دریژایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی حه‌فده‌مین هه‌ر دوو ناوچه‌ی

(152) "Istoria Azerbaijana" T.I, Baku, 1958, P. 26.

(153) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 62.

(154) "Vsemirnaya Istoria", Vol. IV, P. 560; "Istoria Azerbaijana", T. I, P. 250.

(150) M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 61 - 62.

(151) "Vsemirnaya Istoria", Vol. IV, Moscow, 1958, P. 561.

شیروان و تالش، بوونه دوو بنکه‌ی بنه‌رته‌ی به‌ره‌لستیکردنی ده‌سه‌لانی سه‌فه‌وی. ئەو دوو مه‌لبه‌نده و ناوچه‌کانی دەورو به‌ریان، زنجیره‌یه‌ک راپه‌رینیان له سالانی ۱۶۱۴ و ۱۶۱۵ و ۱۶۲۹ و سالانی دیکه‌دا به‌خۆه بینی. ته‌نانه‌ت شا عه‌باسی یه‌که‌م ناچار بوو به‌خۆی به‌سه‌ره‌ۆکایه‌تی هه‌یزیکه‌ی گه‌وره‌ بچیه‌ته‌ نازه‌ریایجان بۆ دامرکانده‌وه‌ی بزوتنه‌وه‌ نه‌یاره‌ یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کان. هه‌موو جاریکه‌ش هه‌یزه‌کانی ئییران په‌نایان ده‌برده‌ به‌ر سه‌ختترین شه‌یوازی سه‌ره‌کوته‌کردن له‌ دژی دانیه‌شتوانی ناوچه‌که‌ه. کاتیکه‌ک سالانی ۱۶۲۹ پتر له‌ ۳۰ هزار جووتیاری تالشی دژی ده‌ره‌به‌گه‌ فارسه‌کان راپه‌رین، هه‌یزیکه‌ی گه‌وره‌ی میری بۆ له‌ناو بردنی راپه‌رینه‌که‌یان زیاتر له‌ حه‌فت هزار تالشی گوشت (۱۵۵). له‌ سالانی ۱۶۷۱ و به‌دریژایی چه‌ن‌دین سال، قه‌ره‌باغی دراوسیه‌ی خه‌باتیکه‌ی چه‌کدارانه‌ی دژی شا و خائینه‌کانی ناوه‌خۆی لایه‌نگرانی به‌خۆه‌بینی. به‌دانپیانانی پسه‌پۆره‌کان راپه‌رینه‌ یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کانی نازه‌ریایجانیه‌کان ده‌وریکی دیاریان له‌ لاوازکردن و رووخاندنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی گه‌یڕا و کردیه‌ی نه‌چیریکه‌ی ئاسان له‌به‌رده‌م ئەفغانیه‌کاندا و توانییان سالانی ۱۷۲۲ له‌ناو بیه‌رن.

نه‌ له‌ سالانی که‌س به‌که‌س و پشیه‌وی ئەفغان و، نه‌ له‌ سه‌رده‌می نادر شای ئەفشاری به‌ده‌سه‌لانی (۱۷۳۶-۱۷۴۷) هه‌یچ گۆرانییک به‌سه‌ر دۆخی نازه‌ریایجانیه‌کاندا نه‌هات، به‌لکه‌و به‌په‌یچه‌وانه‌وه‌، کاروبار له‌ نازه‌ریایجان تا ئەندازه‌یه‌کی روون له‌ رۆژگاری فه‌رمانه‌وه‌ایی ئەفشارییه‌کان له‌ ئییران شه‌په‌رتر بوو. به‌قه‌سه‌ی ئەوانه‌ی به‌چاری خۆیان بینه‌وانه‌ فره‌شگاکان به‌بێ که‌لوپه‌ل مابوونه‌وه‌، په‌زا قولی خانی کوری نادر شاش پاره‌یه‌کی یه‌که‌جار زۆری له‌ خه‌لکه‌که‌ خه‌ کرده‌وه‌، خۆی له‌ ملیۆنیکه‌ و نیو قرائی زیو ده‌دا (۱۵۶)، که‌ ته‌نانه‌ت به‌لای باوکیشه‌یه‌وه‌، که‌ به‌زه‌یه‌ی به‌که‌سدا نه‌ده‌هاته‌وه‌، کاریکی زۆر سه‌یر بوو. فشاری باجدان به‌سه‌ر خه‌لکه‌که‌وه‌ به‌هۆی جه‌نگه‌ یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کانی شای ئەفشارییه‌وه‌ بووه‌ هۆی سه‌ره‌له‌دانی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌یه‌کی ئابووری سه‌خت له‌ ناوچه‌که‌دا. به‌په‌ی به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ئەو سه‌رده‌مه‌ نه‌خی په‌یداو یه‌ستیه‌کانی ژیان به‌شه‌یه‌یه‌کی خه‌یالی له‌ نازه‌ریایجان به‌رز بۆته‌وه‌. له‌ سالانی ۱۷۳۷ برسییه‌تی بووه‌ هۆی بلاو بوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی گرانه‌تا له‌ زۆریه‌ی ناوچه‌کانی نازه‌ریایجان. سه‌ره‌رای ئەمانه‌ش ئەفشارییه‌کان سیاسه‌تی

(155) "Istoria Azerbaijan", T. I. PP. 250, 275 - 276.

(۱۵۶) پاره‌یه‌کی زیوه‌، کیشی له‌نیوان (۵-۴-۵) گرام بوو.

کوچ په‌یکردنیان ده‌ره‌ق به‌نازه‌ریایجانیه‌کان ئەنجام دا، به‌ده‌یان هه‌زارانیان لێ راگوتین بۆ ناوچه‌ جیاجیاکانی ئییران. بۆیه‌ میژوو نووسان، چه‌له‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌مین به‌دژوارترین سه‌رده‌می میژووی نازه‌ریایجان داده‌نین (۱۵۷).

به‌هوکمی هه‌موو ئەو شتانه‌ زۆر سه‌روشتی بوو که‌ خه‌باتی نازه‌ریایجانیه‌کان دوا‌ی نه‌مانی سه‌فه‌ویه‌کان شه‌قلیکه‌ی فراوانتر له‌ په‌یشوو بگه‌رته‌به‌ر، به‌بێ گوتدانه‌ زه‌ر و زه‌نگ و دل‌ه‌قی بێ ئەندازه‌ی نادر شا (۱۵۸). په‌نگه‌ ئەوه‌نده‌ به‌س بێ له‌و باره‌یه‌وه‌ په‌نجه‌ بۆ ئەوه‌ راپه‌یکه‌شێن که‌ هه‌ر چه‌ند نادر شا خه‌ریکی شه‌ر و شوپ و په‌لاماره‌کانی بوو، که‌ گه‌یاندنییه‌ ناو جه‌رگه‌ی هه‌یند، به‌لام ناچار بوو به‌خۆی رابه‌ری چوار هه‌یرش بکات بۆ سه‌ره‌کوته‌کردنی راپه‌رینه‌کانی خه‌لکه‌ی نازه‌ریایجان، بێ ئەوه‌ی ئەنجامیکه‌ی دیار به‌ده‌ست بینه‌ی (۱۵۹). محمه‌د کازمی میژوو نووسی تابه‌ته‌ی نادر شا، په‌نجه‌ بۆ تینه‌ی بزوتنه‌وه‌ی شوپشگه‌یری نازه‌ریایجان راده‌کیشیت له‌ سه‌رده‌می ئەفشاریدا، که‌ هه‌ندی له‌ راپۆرته‌ دیپلۆماسیه‌ تابه‌ته‌یه‌کانیش دوو پاتی ده‌که‌نه‌وه‌ (۱۶۰).

گرنگترین ئەو راپه‌رینه‌ی له‌ رۆژگاری فه‌رمانه‌وه‌ایی نادر شا له‌ نازه‌ریایجان ته‌قینه‌وه‌ راپه‌رینه‌ی ئاسته‌ر بوو حوزه‌یرانی ۱۷۳۴، سالانی داها‌تووش راپه‌رینه‌یکه‌ی دیکه‌ی به‌هه‌یز له‌ ناوچه‌کانی ده‌ورو به‌ری به‌دوادا هات. نادر شا خۆی رابه‌ری دوو هه‌یرشی گه‌وره‌ی کرد و نه‌یتوانی به‌سه‌ریاندا زال بیت. سالانی ۱۷۳۸ دانیه‌شتوانی قه‌ره‌باغ و شه‌کی و شیروان و شوپنه‌کانی دیکه‌ی راپه‌رین. نادر شا هه‌یزیکه‌ی گه‌وره‌ی به‌سه‌ره‌ۆکایه‌تی ئیبراهیم خانی برای له‌ دژیان نارد، که‌ له‌و شه‌ره‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌نیوان هه‌ردوو لا، له‌ رۆژی ۲۶ی تشرینه‌ یه‌که‌می هه‌مان سال قه‌وما، کوژرا. له‌به‌ر ئەوه‌ی نادر شا هه‌ینیکه‌ خه‌ریکی هه‌یرش بردنه‌ سه‌ر هه‌یند بوو، نه‌یتوانی هه‌یزی دیکه‌ بۆ سه‌ره‌کوته‌کردنی شوپشگه‌یرانی نازه‌ریایجان ته‌رخان بکات، هه‌تا شوپاتی ۱۷۴۱ سوپایه‌کی زۆر گه‌وره‌ی پیکه‌ هاتوو له‌ ۱۰۰ هزار زه‌لام ناژوا به‌ئامانجی له‌ناو بردنی هه‌موو بنکه‌یه‌کی به‌ره‌له‌ستکاران له‌ نازه‌ریایجان و داغستان. به‌لام له‌گه‌ل ئەوه‌ش دوو سالانی نه‌برد کاتیکه‌ خه‌لکه‌ی شیروان و ئەرده‌بیل و ناوچه‌کانی

(157) "Istoria Azerbaijan", T. I, PP. 321 - 343.

(۱۵۸) زۆریه‌ی ئەو گه‌لانه‌ی نیوان قه‌فقاس و دیجله‌ و سه‌ند دوو چاری دل‌ه‌قی و نازار و ئەشه‌که‌نجی نادر شا بوونه‌وه‌.

(159) "Istoria Azerbaijan", T. I., P. 332.

(160) "Vesmirnaya Istoria", Vol. IV, PP. 245 - 246.

دی، یاخیبونی خویان دژی نادر شا راگه یاند، شورشگتیران هیزه کانی شایان بهزاند و چه دیده رخانه سهرکرده شیان کوشت. له بهر ئه وهی ئه و ناوچه یه ی نیوان ئاق سو و دهره بند که وه ته دست شورشگتیران، شا سوپایه کی گه وره تری نارد بۆ له ناویردنی بزوتنه وه که یان. به فهرمانی نادر شا سهر بازه کان په نیان برده بهر شیوازی یه کجار درندانه له دژی نازهر بایجانیه کان. به ته نیا له دهره بند کیشی ئه و چاوانه ی دهره بنران گه ییبه ۱۴ مهن (نزیکه ی ۴۰ کیلوگرام)، هه روا ئه وانه ی له شیروان کوژران خوی دده له ۱۵ هزار که س، له گه ل ئه وه ش بهرگری نازهر بایجان به رده وام بوو، نادر شا بهر له وه ی بکوژریت، ناچار بوو به خوی سهرکرده تی هتیرشی چواره م و دوا هتیرش دژی خه لکه که ی بکات بی ئه وه ی دوا ئامانجی به ده دست بیئیت (۱۶۱).

دوای کوژرانی نادر شا به پیلانیک شه وی ۹ شویاتی سالی ۱۷۴۷، سهر له نوی لاوازی که وه توه ناو پایگا کانی ده ولته تی ئیران. ده سه لاتنی ناوه ندی وه ک نه بووی لیته ات. له نازهر بایجان ژماره یه کی زۆر میرنشین (خانه نشین) ی نیمچه سهر به خوی وه ک قهره باغ و شه کی و شیروان و گه نجه و باکو و کوبا و دهره بند و ته وریت و ئه رده بیل و مه راغه و قهره داغ و زۆر میرنشینی دی په یدا بوون، که به کرده وه ملیان بۆ شای ئیران نه دا، به ته نیا له سهرده می که ریم خانی زه ند نه بیت که له سالی ۱۷۵۰ وه تا کوچی دوایی له سالی ۱۷۷۹ دا بووه تاکه فهرمانه وه ی ئیران. به لام له رۆژگاری قاجاریه کاندا دیسان کار له کار ترازوه. ئاغا محمه د خانی دامه زرتینه ری ده ولته تی قاجاری سالی ۱۷۸۱ هتیرشی کرده سهر نازهر بایجان و توانی ده سه لاتنی خوی به سه ر ژماره یه ک له خانه نشینه کانی نازهر بایجانی باشووردا بسه پیتنی، به دوو سالی تریش ئه سته رئاوا و مازهنده ران و گه یلانیشی داگیر کرد (۱۶۲).

دوای ئه وه ی ئاغا محمه د خانی قاجاری توانی ده سه لاتنی خوی به سه ر باشووری نازهر بایجاندا بسه پیتنی، نۆره هاته سهر ناوچه کانی باکوور و یه ک له دوای یه ک ده ستی به سه رداگرتن، که خراب به سه ر هه ردوو لایاندا شکایه وه، له بهر ئه وه ی ئیبراهیم خانی

میری قهره باغ قایل نه بوو کوره که ی به بارمته بنیرته تاران، بۆیه ئاغا محمه د خان هتیرتیکی (۸) هزار که سی نارد بۆ له ناویردنی میرنشینه که ی. قهره باغییه کان به هاریکاری جورجییه کانی (*) دراوسیایان هیزه که ی ئیرانیان له شه رتیکدا که له نزیک قه لای عه سه کهران قه وما شکاند. هاوینی سالی ۱۷۸۵ سوپایه کی گه وره ی قاجاری (۱۶۳) رووی کرده قهره باغ، گه مارۆ قه لای شووشی دا که ژماره ی بهرگری بهرانی گه یشتبووه ۱۵ هزار که س. پاش بۆردوومانیکی سی رۆژه به تۆپ، گه مارۆی ۳۳ رۆژه ی شووش سهری نه گرت. داگیرکهران هه موو شیوه یه کی دزی و تالان و دلره قییان له گه ل دانیشستووانی ناوچه بیتوه ییه کانی به کاره ینا (۱۶۴).

له رۆژگاری قاجاریه کاندا، چاره نووسی نازهر بایجان به شیوه یه کی راسته وه خۆ به شه ره کانی ئیران و رووسییا و ئاکامه کانیه یه وه به ندبوو (۱۶۵). ئه و رۆژانه بیتاری نازهر بایجان به وینه ی جوراوجۆر خوی ده نواند، له هه مووشیان گرنگتر هاوکاریکردنی ژماره یه کی زۆری رۆله کانی نازهر بایجان بوو له گه ل رووسه کان له دژی ئیرانییه کان له هه لئوست و شوینه حاسته مه کان، که به دریتزی رواله ته کانیمان له بابه تیکی پیتشتردا نیشان دا. (**)

وا ئه و راستبانه ی خواره وه ش ده خه یه سهر ئه وه ی له ویدا باسکراوه، که لیته دا مه غزای خۆی هه یه، که ئیمه لیته ده مانه وی لایه کانی روون بکه ینه وه. له نیوان سالانی ۱۷۹۷ و ۱۷۹۹ زۆر نیروا له هه ردوو میرنشینی قهره باغ و کوبا سهردانی رووسیایان کرد بۆ ئه وه ی داوای پاریزگاری (الحماية) بکه ن. له سهره تای شه ری ۱۸۰۴-۱۸۱۳ ی نیوان رووسییا و ئیران، ئیبراهیم خه لیل خانی میری قهره باغ داوای یارمه تی له رووسه کان کرد بۆ به ریه رچدانه وه ی ئیرانییه کان. که مه ترسی ئیران زیاتر له له میرنشینه که ی نزیک بۆه له ۱۴ ئه یاری ۱۸۰۵ ریککه وه تننامه یه کی له گه ل سهرکرده ی ئه و هیزه رووسیانه ی له ویدیو قه فقا س کاریان ده کرد مۆر کرد. به پیتی به نده کانی میرنشینه که ی خسته ژیر پاریزگاری

(*) ناویان به گورجیش دیت. وه رگتیر.

(۱۶۳) سوپای ئاغا محمه د به پیتی هه ندی سهرچاوه له ۸۵ هزار زه لام پیکه اتبوو.

(164) "Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 334 - 343, 372 - 376.

(۱۶۵) بۆ دریتزه ی دهره رده یان بروانه بابه تی «من تاریخ الحروب الايرانیه الروسيه. صفحه من العلاقات الدولیه فی الشرق الاوسط قبل ظهور الامبریالیه» له ئه سلئی کتیبه که به عاره بی.

(**) بروانه: سهرچاوه ی پیتشوو. وه رگتیر.

(161) Ibid, Vol, V, PP. 246 - 247; "Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 324 - 329, 332.

(۱۶۲) ئاغا محمه د خانی قاجاری تا کو تایی سالی ۱۷۹۴ توانی ده سه لاتنی خوی به سه ر گشت مه لئه نده کانی ئیران بسه پیتنی.

روسیا. هر ئهوی دهمنی خانشیننی شهکی دراوسینیشی هه مان ههنگاوی هه لیتنا (۱۶۶).

کار هر بهو نزیکیبونهوه بهرچاوهی نیوان لایه نه نازهربایجان ه موسولمانه کان و روسیای عیسایییه وه نه وهستا، به لکو له وهش تپه پری و کار گه یشته ئه وهی سهر له نوئی نازهربایجانیه کان تاو بده نه وه چهک له دژی ئیرانییه چه وسینه ره کان. جیتی خویه تی لیره په نجه، له و باره یه وه، بۆ ئه وه رابکیتشین که میژوونوسی کۆشکی قاجاری میرزا فه یزوللا دان بهو بهرگرییه خۆراگرییه ی خه لکی نازهربایجان له بهر ده م هیتزه کانی ئیران بنیت، له شه ری سالانی ۱۸۰۴-۱۸۱۳د، ئه و راستیییه ی که به لگه نامه تاییه تییه کانی روسیاش ئاماره یان بۆ کردوه له کاتی شه ری ۱۸۲۶-۱۸۲۸، نازهربایجانیه کان ده سته ی تاییه تییان بۆ لیدانی سوپای ئیران دروست کرد. کاتی عه باس میرزای جینشین (ولی العهد) ناچار بوو له پایته ختی ته وریتز بکشیتته وه، خه لکی شار ئه و سهربازانه یان چهک کردن که به جی مابوون، پاشان پیشوازی سوپای روسییان کرد که له دوا رۆژه کانی شه ره که هاتنه ناو ته وریتز (۱۶۷).

له سۆنگه ی شه ره کانی ۱۸۰۴-۱۸۱۳ و ۱۸۲۶-۱۸۲۸ وه نازهربایجان بۆ نزیکه ی دوو به شی یه کسان که رت بوو، به شیکیان له ناو ئیراندا مایه وه وه هر له وه وهخته وه به نازهربایجانیه ئیران ناسراو، که وته بهر سیاسه تی شوئینیه نه ی فه رمانره وایانی ئیران. ئه و واقیعه بووه بزویی بنه ره تی خه باتی رزگاربخوازی نازهربایجان، خسته سه ره ئه و باره ی که شوئینیکی دیار له میژووی ئیرانی نوئی و هاوچه رخ داگیر بکات. ئه و ولاته قه و ماویکی سیاسی گه وه ری به خویه وه نه دیتسه وه ئه گه ر نازهربایجانیه کان ده وریتکی گه وره یان تیدا نه بوویت (۱۶۸).

کۆمه لیک هۆی کارلیک که ری نیوان خۆبان له ده یه کانی دوایی سه ده ی نۆزده مین، وایان له نازهربایجانیه کان کرد بنه نوکی رم له بزوتنه وه ی نیشتمانیی ناو ئیران. سیاسه تی فه رمانره و شوئینیه کانی ئیران ده ره ق به نازهربایجانیه کان په لی بۆ هه موو لایه نی سیاسی و ئابووری و کۆمه لایه تی هاویشت، چه وساندنه وه یان پتر په ره ی سه ند، باری

ئابوورییان خراپتر بوو، ده یان هه زاریان ناچار بوون سنووری ده ولته تی روسیا بپرن به دوای کار له نه وته لانه کانی باکو و شوئینه کانی دی. له کۆتایی سه ده ی نۆزده مین و سه ره تای سه ده ی بیسته مین سالانه لانی که م ۲۰۰ هه زار ئیرانی سنووریان ده بری، که زۆربه یان نازهربایجانیه بوون. ته نیا ژماره ی ئه وانه ی له شاری ته وریتزه وه به شتیه به کی ره سمی (۱۶۹) له سالی ۱۸۹۱ چوینه روسیا گه یشته ۲۶۸۵۵ که س، ئه و ژماره له سالی ۱۹۰۳ بۆته ۳۲۸۶۶ که س. به ته نیا له سالی ۱۹۰۴ له ته وریتز و ورمی ۶۲۲۶۷ که س به شتیه به کی ره سمی گه یشته روسیا. هر له وه ده مه دا سالانه ده وریره ی (۳۰) هه زار که س به ته نیا له ولایه تی ئه رده بیل ده چوونه روسیا (۱۷۰). ئه وانه له نزیکه وه رۆله کانی به شی باکووری نیشتمانه که یان ده دیت، که که و تبه وه بن ده سه لاتی ده ولته تیکی ئه وروپایی و خه ریک بوو رینگه به کی باشی پیتشکه وتنی ده بری، که نه ده کرا له گه ل نازهربایجانیه باشووری پاشکه وتووی سه ده ناوه نجییه کان ده ینالاند، به راورد بکریت. نازهربایجانیه باکوور خه ریک بوو رواله تی ئابووری و ژبیری و رووناکییری و فیکری هه مه جووری نوئی لی به ده رده که وتن، تاییه ت له ناو شاری باکویدا (۱۷۱)، که داموده زگا سه رمایه داریه کان له بهر سامانی نه وت ریتچه که یان بۆی به ستبوو و رووسه کان ده ستیان به ده ره پتانی کردبوو. هر له سه ره تای سه ده ی بیسته مه وه ژماره ی کریکارانی ئه و به شه ی نازهربایجان خۆی ده دا له ده وریره ی (۶۰) هه زار که س. ماوه به ک بهر له ته و او بوونی سه ده ی نۆزده مین، له نازهربایجانیه باکوور ده سته به ک رووناکییری و شیار په یدا بوون که راسته و خۆ بییری ئه وروپایی کاری تی کردبوون و خاوه ن ئه ده بیات و رۆژنامه ی تاییه تی خۆیان بوون. له شه قامه کانی باکووش ساختمانی نوئی و بانک و خانووی ئویرا و شتی دیکه ش به رزبوونه وه. شتیکی سروشتی بوو که ئه و دیاردا نه جتیه نجه یان له سه ر و شیار فیکری و سیاسی نازهربایجانیه کانی باشوور به جی بیلیت که به هژی جوړاوجوره وه ده چوونه شاره کانی نازهربایجانیه باکوور، تاییه ت که پیتوه ندیان به که سوکار و هاوولاتییه کانی خۆیان له باشوور نه بری بوو، زۆربه ی ئه وانه ی ده چوونه باکوور خیتزه کانیان له گه ل خۆیان

(۱۶۹) ژماره یه کی زۆری نازهربایجانیه کان به شتیه به کی ناشه ری له سنوور ده په رپنه وه.

(۱۷۰) بۆ دریتزه ی پروانه:

S. Sh. Aslan, Obrozovaine Iranskay Partii "Ejtimain - Amion" (Mujahid), Baku, 1975, PP. 6 - 7.

(۱۷۱) باکو، هه نوکه پایته ختی کۆماری نازهربایجانیه ناو یه که یه تی سوئیه ته.

(166) "Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 381; T. II. Baku, 1960, PP. 6 - 7.

(167) Ibid, T. II., PP. 8 - 9, 37, 42.

(۱۶۸) له نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده میندا، جوړه کپییه ک له خه باتی چه کدارانه ی نازهربایجانیه کان و رۆله کانی دیکه ی گه لانی ئیران ده بیتریت.

نه ده برد. هۆشیاره کانیشیان پتوهندیان به یتیکخستنه شوږشگیتریه نهیینه کانی پروسیاوه هه بوو، به یتیکخستنه سوشیالیستییه کانیسه وه. وهک به لگه بۆ کارتیکردنی بیرو تهوان بۆ سه ره موو ئیرانییه کان، له سه ره نازه ربا یجانیه کان به تاییه تی، ده لاین هه ندیکیان به که م یتیکخستنی نیمچه کرتیکاریان بۆ ره نهجده رهان له ئیران دامه زراند و ناویان نا «پارتی کۆمه لایه تی ره مه کییه کان»، «حزب اجتماعیون - عامیون» که یتیکخستنیکی سوشیالیستی - دیموکراسی بوو. به رنامه و په یه وی ناوه خو یان له ژیر کارتیکردنی سوشیالیسته پروسه کان دانا بوو. حزب بلاو کراوه کانی به ئاشکرا له باکو چاپ ده کرد، له ویشه وه به نهیتهی ده بردانه وه بۆ ناو ئیران، لکه کانیسی به سه ره شاره کانی نازه ربا یجان و شوږنه کانی دی دابه شیان ده کرد (۱۷۲)، به به ره مه می فیکری پتیکه و ته وی پرونا کبیره کانی باکووری وهک ته دیب و پرونا کبیری گه وره میرزا عه لی ئاخندوڤ (۱۸۱۲ - ۱۸۷۸) شه وه (۱۷۳).

رۆژنامه کانیشیان به روی زۆریان له نیو پرونا کبیرانی نازه ربا یجان له ئیران په یدا کرد. بۆ وینه له سه ره ئاستیکی فراوان گوڤاری ره خه یی (مه لا نه سردین) که له ته بلیس به زمانی نازه ربا یجانی ده رده چوو، ده ستا و ده ستی پی ده کرا، که به شیوازیکی گالته جاری به ره نگاری کیسه کانی ئیران ده بوو، پاشانیس شوینه واریکی گه وره ی له سه ره رۆژنامه نویسی ئیران به جیهیشت. ره نگدانه وهی ته و شتانه و ده وی دیاری نازه ربا یجانیه کان له بزوتنه وهی ئیرانی پیش شوږشی ده ستووری و له سه ره کانی شوږشیشدا به ره جهسته بوون. کاتێ بزوتنه وهی مانگرتنی گشتی له ناوه راستی سالی ۱۸۹۱ دژی دانی و دم (امتیاز)ی تووتن له لایه ناسره دین شا بۆ کۆمپانیای تالبوتی به ربتانی، ته قینه وه، نازه ربا یجانیه کان له پیشه وهی ته وانه بوون که به ده نگ دروشمی

(172) A. Sh. Aslan, Op. Cit, PP. 12, 15; Sovrimenay Iran "Moscow, 1975, P. 142.

(۱۷۳) ده رباری کارتیکردنی گه وره ی له سه ره بیروبا وه ری شوږشگیتراهی ئیران به وانه:

A. M. Agahi, O Vlianii M. F. Akhundova na Razvitie progressivenay obshestvenay Misl V Irane, "Izvestia Akademii Nauk Azerbajjana USSR", N. 10, 1962, PP. 75 - 85.

دکتۆر ک. م. ناغاهی، ده رباری کارتیکردنی ئاخندوڤ له سه ره په ره سه ندنی بیرو کۆمه لایه تی پیشه که و تنخوازی له ئیران، گوڤاری «هه واله کانی ته کادیبای زانستی نازه ربا یجانی سوڤیت»، ژمه ره: ده، ۱۹۶۲، ل ۷۲-۸۴، به وانه کورته ی ژبانی ئاخندوڤ له نامیلکه ی «ئاخندوڤ» وه رگیترا نی بۆ عه ره بی عزه دین مسته فا ره سوول، باکو، ۱۹۶۲.

بزوتنه وه که چوون. له ۱۹ ی ئاب ته ورته ییه کان خو ییشاندانیکی فراوانیان یتیکخست، شه قامه کانی شاری داگرت، به به رده م کۆشکی جینشینی (ولی العهد)ی فه رمانه وه ی ولایه تدا تپه ره یین، سویندیان خوارد که کونسولخانه ی به ربتانیا له ته ورته ی تیک بده ن، ته گه ره شا ودمه که ی هه لته وه شوږشیتته وه، ئاگاداری و بانگه وازه کانی کۆمپانیای تالبوتیان دراند. رۆژانی مانگرتن ۲۰ هه زار ته ورته یی چه کیان هه لگرت. ته ورته ی تاقه شار بوو که نوینه رانی تالبوت نه یانته وانی به چنه ناوی، بۆ به ره ره چ دانه وهی ته وانه، ناسره دین شا هپزه کانی بۆ له ناو بردنی به ره ره لستی له ته ورته ی نارد و، ده یه ویست بیکاته ده رس بۆ ته وانه ی زات ده که ن به ره نگاری ودمه که ی بینه وه. به لام له دواییدا ناچار بوو په شیمان بپته وه و ودمی به خشرا به کۆمپانیای به ربتانیا هه لته وه شوږشیتته وه (۱۷۴).

ره نگدانه وهی ره واله تی نوپی ژبانی سیاسی له نازه ربا یجان له سالانی شوږش ده ستووری (۱۹۰۵-۱۹۱۱) به وه ره خانیکی گه وره به رووی ئیمپریالیزم و زۆرداری شا و گه وره ده ره به گه کان داده نریت. دروشمی دانانی ده ستووریکی دیموکراتی بۆ ولات به رزکرایه وه، ته و داخوازییه ی که لایه ن و ده سته کۆمه لایه تییه جوړا و جوړه کان له ده وی خه ببوونه وه.

نازه ربا یجانیه کان ده وی بنه ره تپیان له هه موو هه واره کانی شوږشی ده ستووریدا گپرا. هه ره له سالی ۱۹۰۵ وه له هه واری ئاماده کردن و ته قاندنه وه کۆمه لیک (ئه نه جوومه ن) کۆمه لتی نه یی هاتنه مه یدان و چوزه ریان له نازه ربا یجان و ناوچه کانی دیکه ی باکوور ده رکرد. به ته ندانه کانیان ده گوت (موجاهید). ده توانین گرنگترین ئامانجه کانی ته و کۆمه له شوږشگیتریه نه یینیانه له و خالانه دا کۆ بکه یینه وه:

۱- داینگردنی مافی هه لبراردنی گشتی و به نهیتهی ده نگدان بۆ هه موو رۆله کانی گه ل.

(۱۷۴) بۆ درتیه ی ته م باسه به وانه:

N. R. Keddie, Religion and Reblion in Iran. The Tabacco Protest of 1891 - 1892, London. 1966. PP. 39 - 40, 45 - 47, 55 - 59; 66 - 68 etc; L. M. Kulagina, Ekspasia Inostranovo Imperialisma V Iran..., "Ochirk Novay Istorii Irana", Moscow, 1978, PP. 161 - 165.

ل. م. کۆلاگینا، ده ست تپه و ردانی ئیمپریالیزم له ئیران و کردنی به نیمچه موسته عمه ره یه ک (هه شتاکانی سه ده ی نۆزده مین - سه ره تای سه ده ی بیسته مین)، به زمانی پروسی، له کتیبی «کوته ی میترووی ئیرانی نو» مۆسکو، ۱۹۷۸. ل ۱۶۱-۱۶۵. ب. و. لیبارتونیشت، خه بات دژی کۆلتویالیزم و ده ره به گ له ئیران له نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده مین، کورته ی نامه ی دکتۆرای به زمانی پروسی، به ریشان، ۱۹۷۴، ل ۲۵-۲۶.

- ۲- دانی ئه‌وه‌ی پیتی ده‌گوترا حه‌وت سه‌ربه‌ستییه‌کان به‌گه‌ل، که مه‌به‌ستییان له سه‌ربه‌ستی قسه و چاپ و دوان و کۆبوونه‌وه و مافی دامه‌زراندنی کۆر و کۆمه‌ل و مانگترن و سه‌ربه‌ستییه‌کان که‌سییه‌کان (الشخصیة) بوو.
- ۳- ده‌ستگرتن به‌سه‌ر زه‌وییه‌کانی شا و کپینی زه‌ویوزاری ده‌ربه‌گه‌ گه‌وره‌کان و دابه‌شکردنی به‌سه‌ر جووتیاران دا.
- ۴- دیارکردنی رۆژی کار به‌هه‌شت سه‌عات.
- ۵- چاککردنی شتیوازی باجگری له‌سه‌ر بناغه‌ی رێژه‌ی سه‌ر به‌ره‌وژوور که له‌گه‌ل سامانی تاکه که‌سی مرۆف و توانای ده‌گونجیت.
- ۶- بلاوکردنه‌وه‌ی فیتکردنی گشتی به‌خۆرای (۱۷۵).

ئه‌و کۆمه‌لانه‌ی بروایان به‌تۆقاندنی تاکه‌که‌سی هه‌بوو، وه‌ک هۆیه‌ک بۆ له‌ناوبردنی رژیمی قاجاری و داموده‌زگاکی. به‌کرده‌وه‌ش موجاهیده‌کانی. ئه‌ندامانی ئه‌و کۆمه‌لانه، فه‌رمانی کوشتنی چه‌ندین کاربه‌ده‌ستی گه‌وره‌ی کۆنه‌په‌رستی وه‌ک سه‌ره‌کی وه‌زیران ئه‌تابه‌گی مه‌زنیان دا، که رۆژی ۳۱ی ئابی ساڵی ۱۹۰۷ جه‌نگاوه‌ریکی نازه‌ربایجانی له‌به‌رده‌م ساختمانی ئه‌نجومه‌ن له‌ناو جه‌رگه‌ی تاران‌ی پایته‌ختدا کوشتی (۱۷۶)، هه‌روا له شوباتی ساڵی داهاتووش هه‌ولیان دا محمه‌د عه‌لی شا بکوژن، بۆمبایه‌کیان فریادایه‌ ناو که‌ژاوه‌که‌ی له‌یه‌کێ له‌ شه‌قامه‌کانی پایته‌خت، که به‌رپه‌که‌وت له‌ مردنی مسۆگه‌ر قورتاری بوو، چونکه له‌ ده‌می ته‌قینه‌وه‌ی بۆمبایه‌که‌ ئه‌و له‌ناو ئه‌و عاره‌بانه‌ی بۆی ته‌رخان کرابوو نه‌بوو.

سه‌ره‌تای شۆرش زۆر کۆمه‌له «ئه‌نجومه‌ن»ی ئاشکرا په‌یدا بوون که ئه‌ندامه‌کانیان بۆ سه‌ره‌رشته‌ستیکردنی هه‌لبژاردنی ئه‌ندامانی شورا هه‌لده‌بژێران، ئه‌وه‌ش دوا‌ی ئه‌وه‌ی موزه‌فه‌رده‌دین شا ناچار بوو قایل بێ به‌که‌م ده‌ستوور بۆ ولات دا‌بنری له‌ ئه‌یلوولی ۱۹۰۶. به‌لام ئه‌و ئه‌نجومه‌نانه به‌خێراییی بوونه داموده‌زگای سیاسی چه‌سپاو و خاوه‌ن کیشی جه‌ماوه‌ری زۆر. به‌که‌م ئه‌نجومه‌نی له‌و جووره‌ به‌ناوی «ئه‌نجومه‌نی میلیلی» له

(۱۷۵) بۆ درێژه‌ی ده‌ریاره‌ی ئه‌و کۆمه‌لانه و چالاکییان، بروانه:

M. S. Ivanov, Ochirk..., pp. 209 - 210.

(۱۷۶) بکوژی ئه‌تابه‌گی ئه‌عه‌زم، ناسنامه‌یه‌کی لایبو، ئه‌وه‌ی خواره‌وه‌ی تێدا نووسرابوو:

«عه‌باس ناغا. پاره‌گۆزه‌ (صیفری) نازه‌ری، ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌ن، جه‌نگاوه‌ری گه‌ل، ژماره،

P. Sykes, A History of Perisa, Vol, II., PP. 408 - 409. بروانه: ۴۱»

ته‌وریز سه‌ری هه‌لدا و خه‌لکه‌که‌ی له‌سه‌ر ئاستیکی فراوان به‌شداری له‌ هه‌لبژاردنی ئه‌ندامه‌کانی کرد. ناوبانگی ئه‌نجومه‌نی ته‌وریز گه‌یشته راده‌یه‌ک فه‌رمانه‌وه‌ی نازه‌ربایجان (ولی العهد محمد علی میرزا) (۱۷۷)، که تا بناگۆتی نقومی بیروباوه‌ری کۆنه‌په‌رستی ببوو، ناچار بوو حسیتی تاییه‌تی بۆ ئه‌نجومه‌ن و پیتشنیاره‌کانی بکات. ئه‌ندامانی ئه‌نجومه‌ن که موکورتییه‌کانی رژیمیان بێ سێ و دوو له‌ چالاکی رۆژانه‌یان ریسوا ده‌کرد. ته‌نانه‌ت هه‌ندێ کاری گرنگیان له‌ به‌رژه‌وه‌ندی جه‌ماوه‌دا کرد، بێ ئه‌وه‌ی تۆقالتیک گۆی بده‌نه داموده‌زگای حکومه‌تی شا. ده‌سته‌کانی ئه‌نجومه‌ن نرخیان بۆ پیتوستییه‌کانی ژبانی وه‌ک گوشت و نان دانا. ته‌رازوو پیتوهریان ریکخست. دژایه‌تی بازاری ره‌شیان کرد. ده‌ستیان به‌سه‌ر دانه‌وتله‌ داکراوه‌کانی هه‌ندێ قۆلپردا گرت و پاشان به‌سه‌ر هه‌ژارانی دانیشستووانی ته‌وریز و ده‌روبه‌ریان دابه‌ش کرد. ئه‌نجومه‌نی ته‌وریز نوینه‌رانی خۆی نارده‌ شار و گونده‌کانی نازه‌ربایجان به‌مه‌به‌ستی و ریاکردنه‌وه‌ی خه‌لکه‌که‌ی و بلاوکردنه‌وه‌ی بیری شۆرشگێری ده‌ستووری له‌ ناوباندا. ئه‌نجومه‌ن رۆژنامه‌یه‌کی هه‌بوو وه‌ک زمانحالی، پیتیان ده‌گوت (ئه‌نجومه‌ن) هه‌ر جاره‌ی پینج هه‌زار دانه‌ی لێ چاپ ده‌کرا، ئه‌و ژماره‌یه‌ به‌گۆره‌ی پیتوانه‌ی ئه‌و رۆژگاره‌ مانای خۆی هه‌بوو (۱۷۸). هه‌روه‌ها ئه‌نجومه‌ن پیتناسی ده‌دایه ئه‌ندامه‌کانی که دروشمی (دادپه‌روه‌ری، ئازادی، یه‌کسانی، یه‌کیه‌تی) پیتوه‌ بوو، به‌و جووره‌ تا ئه‌ندازه‌یه‌کی زۆر له‌ یانه‌کانی شۆرش‌ی فه‌ره‌نسای ده‌کرد (۱۷۹).

ئابو ۱۹۰۷ (ئه‌نجومه‌نی ته‌وریز) بریاری محمه‌د عه‌لی شای نویتی په‌تکردوه‌ که میر فه‌رمان فه‌رمای کردبووه فه‌رمانه‌وه‌ی نازه‌ربایجان، چونکه به‌ چوونی خۆی بۆ سه‌ر ته‌ختی شایه‌تی شویتنه‌که‌ی به‌چۆلی ما‌بووه. هه‌ر ئه‌و ئه‌نجومه‌نه، ئه‌ویش به‌هۆی ئه‌ندامه‌ نازه‌ربیه‌کان ده‌وری راپه‌ری له‌ناو شوورادا گیترا که به‌رده‌وام فشاریان ده‌خسته سه‌ر حکومه‌ت له‌ پیتناو دا‌بینکردنی دیموکراسی و دوورخستنه‌وه‌ی ئه‌و کاربه‌ده‌سته‌ گه‌ورانه‌ی

(۱۷۷) ساڵی ۱۹۰۷، دوا‌ی مردنی موزه‌فه‌رده‌دین شای باوکی، هاته سه‌ر ته‌خت، به‌محمه‌د عه‌لی شا ناسرا.

(۱۷۸) له‌ ساڵانی شۆرش‌ی ده‌ستووری رۆژنامه‌نووسی ئیران لیشاویتیکی بێ وینه‌ی نه‌ک له‌ میتووی ئیران به‌لکوله میتووی زۆریه‌ی ولاته‌کانی دیکه‌ی رۆژه‌لات به‌خۆه‌بینی، ته‌نها له‌ هه‌واری یه‌که‌می

شۆرش زیاتر له‌ ۱۵۰ رۆژنامه و گۆفاره‌ ده‌رچوون که هه‌ندیکیان به‌زمانی نازه‌ربایجانی بوون.

(۱۷۹) احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چاپ هفتم، تهران، ۱۳۴۶، ۷۲۲:

P. Sykes, Op, Cit, Vol. II. P 408.

به‌گونه‌په‌رست ناسرابوون. (ئه‌نجومهنی ته‌وریتز) به‌هۆی چالاکى و ده‌سکه‌وته‌کانى بووه پيشه‌نگ، شوپشگيپران له‌شاره‌کانى ئيران چاويان لى ده‌کرد، هه‌روه‌ها ده‌وره‌مه‌زنه‌که‌ى سه‌رنجى چاوديره‌ بيانيه‌ه‌کانى راکيشا. له‌ راپورتىكى دبلوماسى رووس که ميژووى ۲۴ى ئابى ۱۹۰۸ى له‌سه‌ره‌ له‌و باره‌يه‌وه ده‌ليت:

«راستبیه‌که‌ى ماوه‌يه‌کى دريژه‌ ده‌سه‌لات له‌ ته‌وریتز که‌وتۆته ده‌ست ئه‌نجومه‌نيكى ناوچه‌يى که‌ له‌ هه‌موو ئه‌نجومه‌نه‌کانى دیکه‌ى ئيران به‌ده‌سه‌لاتتاره و لکيکيشى له‌ تارانى پايته‌ختدا هه‌يه و هه‌موو ئه‌ندامانى شووراش به‌قه‌سه‌ى ده‌که‌ن» (۱۸۰).

که‌ محمه‌د عه‌لى شا توانى زه‌برتيكى به‌هيتز بسره‌ويتيتته هيتزه ديموکراسيه‌يه‌کان له‌ تارانى پايته‌خت، قورسايبى خه‌باتى شوپشگيپرى که‌وته تازهربايجان. له‌ ۲۳ى حوزه‌يرانى ۱۹۰۸ شا ده‌سه‌لاتى عورفى ل تاران راکه‌يان، به‌فه‌رمانى ئه‌ويش قوزاقه‌کان (۱۸۱) ساختمانى شوورايان بو ماوه‌ى چهند سه‌عاتيک توپيران کرد و ئه‌ندامه‌ رادیکاله‌کانيش گيران، له‌گه‌ل گه‌ل له‌ که‌سانى ديموکراسى که‌ دووچارى جوهره‌ها هه‌ره‌شه و ئازار و ئه‌شکه‌نجه‌ بوون، هه‌روه‌ها فه‌رمانى مردن ده‌ره‌هق چهند ناودارتيكى وه‌ک رۆژنامه‌نووس و نووسه‌رى ناسراو «ملك المتكلمين» جيته‌جى كرا. ژماره‌ى قوربايه‌يه‌کانى بوژدوومان و توکاندن به‌كوژراو و بريندار و زيندانى له‌ چهند سه‌د نيشتمانه‌په‌روه‌ريک تيه‌په‌رى کرد (۱۸۲). به‌رپه‌رچ دانه‌وه‌ى تازهربايجان له‌سه‌ر رووداوه‌کانى پايته‌خت به‌په‌له و يه‌که‌جار به‌هيتزبش بو، له‌ ريزى جه‌ماوه‌رى چه‌وساوه‌ دوو سه‌رکرده‌ى شوپشگيپر سه‌تارخان و باقرخان (۱۸۳) سه‌ريان هه‌لدا، که‌ له‌ سه‌رتاسه‌رى ولات ده‌نگيان دايه‌وه. له‌ رۆژى يه‌که‌مى کوچه‌تاي شا به‌يه‌که‌وه بروسکه‌يه‌کيان بو شورا نارد و به‌ناوى ئه‌نجومه‌نى ته‌وریتز دوو پاتيان کرده‌وه که‌ زۆربه‌ى شاره‌کانى ئيران محمه‌د عه‌لى شا به‌خائينى نيشتمان ده‌زانن (۱۸۴).

سه‌تارخان وه‌رزيتيکى بچووک بو، کاربگه‌رى زۆرى له‌سه‌ر هاوه‌له‌کانى هه‌بوو، ئازا و بوپر بو، به‌هيتز و به‌برشت بو، يه‌که‌جار راستگۆ بو، هه‌ميشه‌ لايه‌نگرى خه‌باتى

(۱۸۰) له M. Ivanov, Ochirk... P. 212 وه‌رگيراو.

(۱۸۱) هيتزيكى سه‌ريازى بو له‌سه‌ر شيوه‌ى قوزاقه‌کانى رووس دامه‌زرايو، يه‌کتيک له‌ ئه‌ندامه‌کانى رابه‌رى ده‌کرد، ئه‌فسه‌ريکى رووسيش مه‌شقى پى ده‌کردن.

(۱۸۲) سه‌رچاوه‌کان به‌و رووداوانه‌ ئه‌لئين: (کوچه‌تاي محمه‌د عه‌لى شا).

(۱۸۳) خه‌لکى رده‌مکى ناوى (خان)يان لى نابوون، وه‌ک ده‌رپينى ريز و خوشه‌ويستى بوپان.

(۱۸۴) عه‌بدوللا رازى، تاريخ مفصل ايران از سلسله ماد تا عصر حاضر، ل ۵۲۱.

هه‌ژارانى تازهربايجانى ده‌کرد له‌ پيناو زه‌وى و ناندا (۱۸۵).

بزيه‌ ئاسايى بو له‌گه‌ل ته‌قينه‌وه‌ى شوپشى ده‌ستوورى به‌گه‌رمى به‌شدارى له‌ قه‌وماوه‌کانيدا بکات، هه‌ر بويه‌ شياوى ئه‌وه‌بوو شه‌ره‌فى هه‌لپژاردنى ئه‌ندامى شانازى بو (ئه‌نجومه‌نى ته‌وریتز) پى رخوا ببينيت. سه‌تارخان جه‌نگاوه‌ره هه‌ره جه‌ربه‌زه‌کانى له‌ ده‌ورى خۆى کوژده‌وه، به‌گه‌رميه‌يه‌وه داكوکى له‌ ده‌سکه‌وته‌کانى شوپش کرد، که‌ بووه هۆى رقى هه‌لسانى کوچه‌په‌رستان، ته‌نانه‌ت شا پاره‌يه‌کى زۆرى پاداشت ته‌رخان کرد بو ئه‌وه‌ى که‌له‌ سه‌ره‌که‌ى بو بيتن. جى ئامازه‌ پيکرده‌نه، ناوى سه‌تارخان له‌ رۆژنامه‌ ئه‌وروپاييه‌کانيش ده‌نگى دايه‌وه، ناويان ليتابوو (گاريبالدى ئيران)، جه‌ماوه‌رديش نازناوى به‌رز (سه‌ردارى ميللى) يان پى به‌خشى، له‌ هۆنراوى نوپى تازهربايجانىش وه‌ک قاره‌مانتيكى ميللى ناوى ديت (۱۸۶).

باقرخانى هاوپتي بيروباوه‌ر و چه‌کيشى کريکاريکى ئاسايى بو، له‌ کارگه‌ى به‌رد ده‌ره‌يتان کارى ده‌کرد. ئازا و دلسوژ بو. شوپشگيپرانى تازهربايجان نازناوى (پيشه‌واى ميللى) يان پى به‌خشى بو.

نيشتمانه‌په‌روه‌رانى تازهربايجان له‌ ده‌ورى ئه‌و دوو سه‌رکرده‌ کوپوونه‌وه، که‌ به‌هۆيه‌وه راپه‌رينتيكى گه‌وره له‌ ته‌وریتز گه‌لاله بو، به‌ته‌رۆپكى کارى شوپشگيپرى داده‌نرى له‌نيو شوپشى ده‌ستوریدا (۱۸۷)، دروشمه‌کانيشيان به‌راستى ده‌رپى قولى ناوه‌رۆکيان بو و سه‌رکرده‌کانيشيان ده‌رکيان به‌ئه‌رکه‌کانى ئه‌و هه‌واره‌يان ده‌بوو. داخوازي شوپشگيپران به‌گه‌راندنه‌وه‌ى ده‌ستوور و داواى به‌ستنى ئه‌نجومه‌نيكى نوپى و ده‌رکردنى هه‌موو ئه‌و بيانيانه‌ى که‌ له‌ رۆژانى کوچه‌تاي حوزه‌يرانى ۱۹۰۸ له‌ تاران لايه‌نگيرى محمه‌د عه‌لى شا و ده‌وربه‌ره کوچه‌په‌رسته‌که‌يان کردبوو. به‌گه‌ردبوونه‌وه‌ى جه‌ماوه‌ر له‌ ده‌ورى ئه‌و دروشمانه‌ سه‌رکرده‌کانى راپه‌رين توانيان زه‌بر له‌ دوژمنانى شوپش بده‌ن و له‌ تشرينى

(۱۸۵) ده‌باره‌ى ميژووى ژيانى سه‌تارخان و باقرخان و چالاکيه‌کانيان پروانه: محمد رضا عافيت، سردار ملي سه‌تارخان، به‌زمانى تازهربايجانى، باکى ۱۹۶۸؛ اسماعيل امير خييزى، قيام ازربايجان و ستارخان، تبريز، ۱۳۳۹هـ، ل ۲-۷، ۲۱-۲۳؛ احمد کسروى، تاريخ مشروطه ايران، ل ۶۹۱-۷۰۹؛ کریم طاهر زاده بهزاد، قيام ازربايجان در انقلاب مشروطيت ايران، ل ۴۴۲-۴۴۷.

(۱۸۶) پروانه: محمد رضا عافيت، سردار ملي ستارخان، ل ۱۳۵ - ۱۴۹ س. (187) "Sovrimenay Iran", P. 143.

خۆبه‌خشه‌كان دابارينه سهر شار، به‌ماوه‌يه‌كى كه‌م ده‌سه‌لانى راسته‌قينه له گشت ناوچه‌كانى كارگيرى ئيران كه‌وته بن ده‌ستى شوڤرشيگيرانى ته‌وريز، كه يارمه‌تى به‌رچاويان له نازه‌ربايجاني باكوورى برايان و شوڤرشيگيرانى ئه‌وديو قه‌فقايسىشه‌وه وه‌رگرت و ليزنه‌يه‌كى تايه‌تيان بو چاگردنى بلاوكراوه‌ى شوڤرشيگيران دامه‌زراند بوو. هه‌موو جوهره يارمه‌تییكيان به‌چه‌ك و ته‌قه‌مه‌نیشه‌وه ده‌دانى و وپراى ئه‌مانه‌ش خۆبه‌خشه‌كان له ناوچه‌كانى ئه‌وديو قه‌فقايسىش ده‌هاتنه ته‌وريز، كارگه‌ى چكوله‌يان بو دروستكردنى بۆمبا و نارنجوك دامه‌زراند، نه‌خۆشخانه‌يه‌كيان بو چاره‌سهرى نه‌خۆش و برينداره‌كانى خه‌لكى شار و ده‌وروه‌رى داناوو، له رۆژى ١٤ى (ذى القعدة) ١٣٢٦ى (٩ى كانونى يه‌كه‌مى ١٩٠٨) به‌ناوى (مريضخانه ملي)، واته نه‌خۆشخانه‌ى گه‌ل كرايه‌وه. هه‌روه‌ها به‌شدارى راسته‌وخۆى شه‌ريان له دژى دوژمنانى شوڤرشيگيران كرد، زياتر له بيست خۆبه‌خشان لى كوژراو، ناشتيان بووه خۆپيشاندانتيكى ميللى. زۆر ئاسايى بوو ئه‌وه كرده‌وانه رقى محمه‌د عه‌لى شا بوروژين، بۆيه شا داواى له خودى ته‌زار نيقتولاى دووهم كرد كه وا بكات به‌ر له‌م كرده‌وانه بگريه‌ت، ته‌زاريش به‌راستى فه‌رمانى تووندى له‌وه باره‌يه‌وه ده‌ركرد (١٩١١).

پاڤه‌رپى ته‌وريز زايه‌له‌ى له ناوچه‌كانى ئه‌وديو قه‌فقايسى و دوورتريش ده‌بيسترا. رۆژنامه‌ى (مساوات)ى هه‌فته‌انه له ژماره‌ى رۆژى ١٤ى محه‌ره‌مى ١٣٢٧ ده‌قى ئه‌وه نامه‌يه‌ى كه (٧٥٨) خويندكارى خانه‌ى هونه‌ر (دار الفنون) له مۆسكۆ بۆ سه‌تارخانيان ناردبوو بلاوكرده‌وه، تيبدا به‌گه‌رمى لايه‌نگيرى خۆيان بۆ خه‌بات له پيتناو (به‌رزكردنه‌وه‌ى ئالائى ئازادى) ده‌رپى بوو. له هه‌مان ژماره‌دا رۆژنامه‌كه نامه‌يه‌كى ديكه‌ى بلاوكردبووه كه «كۆمه‌لى خيبرخوازانى ژنانى ئيرانى نيشته‌جى له ئه‌سته‌نبۆل» (الجمعية الخيرية للإيرانيات المقيمت في استنبول) بۆ سه‌تارخانيان ناردبوو. نامه‌كه داواى به‌دوعاى سه‌ركه‌وتنى (جه‌نگاوه‌رانى رپى خوا به‌سه‌ر گشت خائينانى گه‌ل و ويرانكه‌رانى نيشتمانى پيروژ) هاتبوو.

رۆژنامه‌ى (صبح) كه له ئه‌سته‌نبۆل ده‌رده‌چوو وتارى لايه‌نگه‌ركردن له شوڤرشيگيرانى نازه‌ربايجاني بلاوكرده‌وه، داواى له خه‌لكيش ده‌كرد كه پيتاكيان بۆ كۆيكه‌نه‌وه. هه‌روه‌ك ئيسماعيل ئه‌مير خييزى، يه‌كئى له ئه‌ندامانى (ئه‌نجومه‌نى ته‌وريز)، ده‌لئيت رۆژگارى

(191) M. S. Ivanov Ochirk..., PP. 229 - 231.

يه‌كه‌مى سالى ١٩٠٨ ته‌وريزيان لى خاوين بكه‌نه‌وه. شوڤرشيگيران ده‌ستيان به‌سه‌ر شتومه‌كى ناو جبه‌خانه‌ى ئوردوووى حكومه‌ت له ته‌وريزدا گرت، كه پينكه‌اتبوو له بيست هه‌زار تفه‌نگ، له‌گه‌ل ژماره‌يه‌ك توپ و هه‌ندى ئازوخه (١٨٨). هه‌روه‌ها شوڤرشيگيران كاروبارى شاربان به‌جوڤيگ ريكخست، كه سه‌ره‌نجى چاوديرانى بيانى رايكيشا. كاربه‌ده‌ستانى رووس كه پيشتر شوڤرشيگيرانيان ده‌بوغزاند و پيلانيان له دژيان ده‌گيتر، له‌وه راپورته نه‌يتيانه‌ى ده‌يان ناردنه پترسبوڤرگ، دانيان به‌وه داده‌نا كه بارودۆخى ناوچه‌كه له‌ژير سايه‌ى كارگيرى شوڤرشيگيران زۆر له‌وه‌وپيش باشتتر بووه. به‌ماوه‌يه‌كى كه‌م شوڤرشيگيران توانيان چهند ده‌سته‌ى تايه‌تى پيگ بينن بۆ سه‌ره‌رشتيگيرانى شه‌روانى و فه‌رمانگه‌كانى بروسكه و پۆسته و دارايى و زانيارى و داد، سنووربان بۆ ئه‌وه قۆلبه‌ر و ده‌ستپانه‌ى ياريان به‌پارووى گه‌ل ده‌كرد دانا، ده‌ستيان به‌سه‌ر شتومه‌كى شا و خزمه‌كانى له ناوچه‌كه‌دا داگرت، هه‌ندى كارى پتويستيان دژى به‌رژه‌وه‌ندييه‌كانى له نازه‌ربايجان كرد، هه‌روه‌ها ده‌ستيان گرت به‌سه‌ر زه‌وى هه‌ندى له‌وه زه‌وبدارانه‌ى سه‌ر به‌رووسيا بوون. كۆمپانيه‌ى ته‌لگرافى به‌ريتانيان ناچار كرد هه‌ندى پاره بداته خه‌زىنه‌ى شوڤرشيگيران. بايه‌خى زۆريان به‌به‌رگرى كردن له ته‌وريزدا. بۆ ئه‌وه‌ش ليزنه‌يه‌كى تايه‌تيان بۆ سه‌ره‌رشتيگيرانى كاروبارى شه‌ره‌كه به‌ناوى (كمسبون جنك) واته كۆميتيه‌ى جه‌نگ دانا و ريكخستنى كاروبارى ده‌سته خۆبه‌خشه‌كانى (كتائب المتطوعين)ى خستبووه ئه‌ستۆى خۆى و مه‌شقيان له‌سه‌ر به‌كاره‌يتانى چه‌ك و توپ به‌ئه‌ندامه‌كانى ده‌كرد. تا وه‌كو ئه‌يلوولى ١٩٠٨ ژماره‌ى خۆبه‌خشه‌كان له ناوچه‌كه‌دا ببووه ده‌وروه‌رى ده هه‌زار كه‌س (١٨٩). شاهيى باوه‌رپيگراو هه‌يه كه كاروبار له‌ناو ته‌وريز و ده‌وروه‌رى له‌ژير سيبه‌رى كارگيرى شوڤرشيگيراندا ته‌واو هيمن و ئارام بوو (١٩٠). كۆر و كۆمه‌ل و لايه‌نه‌كانى خه‌لكى نازه‌ربايجان له هه‌موو شوڤرشيگيرانى هه‌والى پاڤه‌رپى ته‌وريزيان به‌دل خۆشيشه‌وه وه‌رده‌گرت.

(188) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 228.

(١٨٩) اسماعيل امير خييزى، قيام ازربايجان و ستارخان، ل ٢٤٩ - ٢٥٠.

M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 228 - 229; H. Nazem, Russia and Great Britain in Iran (1900 - 1914), Teheran, 1975 P. 42.

(١٩٠) پروانه:

W. M. Shuster, The strangling of Persia, story of European Diplomacy and oriental Intrigue that Resulted in the Denationalization of Twelve Million Mohammedans. A Personal Narrative, NewYORK, 1912, P. XI.

شۆرشى دەستورى سروودىكى نىشتمانى له مه غريب باوبو به قاره مانىه تى سه تارخانى هه ل دهگوت (۱۹۲). تيشكى رووداوه كانى نازهربايجانى شۆرشگير به خيراىي گه يشته ناوچه كانى ديكه ئيران بو ئوهى له خاموشىيه كوده تاي حوزه يرانى ۱۹۰۸ دروستى كردبوو، بكا ته ليشاويكى شۆرشگيرى نوي. له كانونى دوومهى ۱۹۰۹ راپه رينىك له ئه سفه هان به رپابوو، بووه هوئى ئوهى ده سه لات له شار و ده ورره بى بكه ويته دست ده ستورى به كان، دواى ئوهى شا نه يتوانى هوئى ناسراوى به ختياى له دئى شۆرشگيرانى ته ورتيز به كاربيني ئه وا رۆله كانى دا يانه پال شۆرشگيران. خه لكى گه يلانىش خرۆشان، ده ستورى به كان ده ستياى به سه ر ناوچه ي باشووردا گرت به به نده رى به نده ر عه باس و بوشه هريشه وه.

ئا به و جو ره ديسان مه ترسى له هه موو لايه ك هه ره شه ي له ته ختى محه مه د شا وه كرد و ده سه لاتى له ته واوى ناوچه كانى ئيران له ده ست دابوو. بو به ربه رچدانه وهى شۆرشگيران شا په ناى برده به ر به كار هينانى هيز و دواكه وتو ترين هيزى ده ره به گى له دژيان به گه رخت، به چه ته و رپگره شه وه. هه ولى دا زه برى به كه م له شۆرشگيرانى نازهربايجان بوه شينى بو له ناو بردنى بزوتنه وه كه يان، هيز تى كى گه و ره ي له شكرى ده ره به گه خۆفرۆشه كانى وه ك ره حيم خانى كرده سه ر. به راستيش دوژمنان توانييان جارى كى دى ده سه لات بگيرنه وه سه ر هه ندى ناوچه و ده ستياى گرت به سه ر رى گاي گرنكى جلفه - ته ورتيز كه ئه لقه ي پيوه ندى به نه ره تى نيوان شۆرشگيران و ديمو كراسييه كانى ئه وديو قه فقاس بوو. پيش هاتنى شو ياتى ۱۹۰۹ ئابلووقه يه كى مه حكه مى خودى ته ورتيزيان دا، به فه رمانى شا چه ته و رپگره كانيش به شدارييان تيدا كرد، دانيشتوانى ته ورتيز گيرۆده ي مه ترسى كه مبوونى نازووقه بوون (۱۹۳)، به لام له گه ل ئه وه ش شۆرشگيران دليرانه به رگرييان له ده ستكه وته كانيان كرد، هه رچى پتياى كرا كرديان بو ئه وه ي به رى شالاوى دوژمن بگرن. پياوه كانى سه تارخان و باقرخانيش زه بره كانيان ده خيتوانده هيزه كانى شا و لايه نگرانى، هه روه ها شۆرشگيران لايه نگرانى خو بان ده نارده لاي سه ربازه كان بو ئه وه ي پيوه ندييان پيوه بكه ن.

(۱۹۲) اسماعيل امير خيزى، قيام ازربايجان و ستارخان، ۲۹۷-۲۹۸، ۳۰۳، ۳۹۶-۳۹۷.

(193) M. E. Yapp. 1900 - 1921, The Last Years of Qajar Dynasty, "Twentieth Century Iran", New York, 1977, P. II; H. Nazem, OP. Cit., pp. 47 - 50.

كاتى كه شا ئه و سه ركه وتنه ي ده بو يست به ده ستى نه هينا و مه ترسى شۆرش هه ر ما بوو، داگيركه رانى رووس و به ربتانيا به فرباى كه وتن، به تا يبه تيش له به ر ئه وه ي له ته شه نه كردنى شۆرشى ده ستورى ده ترسان، كه ره نگ بوو كار بكا ته سه ر نه ته وه كانى قه فقاس و هيندى دراوسى ئيران، به سه ركه وتنى شۆرشى ئىتحادى به كان له توركىا سالى ۱۹۰۸ هينده ي دى مه ترسييه كه ي پتر بوو. ئا به و جو ره فه رمانه ربه وا يانى پترسيو رگ و له نده ن په رده يان له سه ر رووى خو بان هه لمالى وه له نيسانى ۱۹۰۹ هيزه كانيان دا به زينه ناو خاكى ئيران بو ئه وه ي راسته وخۆ به شدارى ليدانى بنكه كانى شۆرش بكه ن. هيزه كانى به ربتانيا گه ليك شارى باشورى ئيرانيان داگير كرد، له كو تايى نيسانىش فه رمانه ربه وا يانى رووسيا رووى هيزه كانيان به سه ركردياه تى جه نه رال (سنارسكى Snarski) له ته ورتيز كرد به بيانوى قووتار كردنى ئه و بيانانه ي له وىن و بردنى كه لوپه لى پتويست بو يان، له هه مان كاتدا هيز تى كى ديكه ي رووس ئه رده بيلى داگير كرد.

ئه گه رچى رووسه كان ته ورتيزيشيان داگير كرد، به لام نه ستارخان و باقرخانيان گرتن (۱۹۴)، نه پياوه كانيشيان به كسه ر چه ك كرد، چونكه ده ترسان له و ئاكامانه ي پيش بينيان له ئه نجامدانى كارى وا. به لام هه ر كه كاروباريان بو هيوه ر بووه داوايان ليكردن ته ورتيز به جى به يلىن، هه ردوو كيان له گه ل به شىك له پياوه كانيان روويان له تارانى پا يته خت كرد، جه ماوه رى شار وه ك قاره مان پيشوازييان ليكردن. سه ركرده كانى ديكه ي راپه رينيش ناچار بوون ولات به جى به يلىن و روو بكه نه ئه سه نبول.

داگير كردنى ته ورتيز له لايه ن هيزه كانى رووسيا هه ستى ده ستورى به كانى ناوچه كانى ديكه شى خرۆشان، بروسكه ي هه ره شه و ناره زايى له ره شت و قه زوين و ئه سفه هان، و تيراي ته ورتيز، به سه ر سه ره ك وه زيراندا دابارى، داوايان ده كرد مبرى ده ستوبرد بكا ت بو كشانه وه ي به په له ي هيزه كانى رووسيا له ناوچه كه (۱۹۵). پاش ماوويه كى كه م ته ورتيزيه كان دووباره ده ستياى دا يه وه چه ك، وه ك هه ولىك بو پاشه كشه پيكردى داگيركه ران، بو زانينيش پيشه وا يانى ده ستورى هه ر له سه ره تا وه جه نگا وه رانيان راسپارد بوو كه به ره نگارى هيزه كانى رووسيا نه به نه وه، چونكه سه ركرده كانى رووس دلنيان كردبوون كه كارى ئه وان ته نيا رى گه رده وه يه بو شار و گه ياندى يارمه تيه بو

(۱۹۴) له سه ره تا وه سه تارخان و باقرخان په نا يان برده به ر خانوى كونسولى عوسمانى له ته ورتيز.

(195) H. Nazem, Op. Cit, P. 51.

خه لکه که ی و مسوگه رکردنی کشانه وهی بیگانه کانه لیبی، پاشانیش به بی گبربون خو بان ده کشینه وه. به لام پروسه کان مرخیان له ناوچه ی ته وریز خوش کردبو و له سه روبه ندی گفتوگو ی به ستنی (په یمانی تورکمانچای) ش داویان کردبو، بویه نیازی کشانه وه یان پیوه دیار نه بوو. ههر به راستیش تا سالانی شه یی یه که می جیهان له وی مانه وه، ههر بو شیان لو ابایه جیی خو بان خوش ده کرد. کاتی پیاهه کانی ره حیم خان له ئیلولی ۱۹۰۹ په لاماری ئه رده بیللیان دا پترسبورگ ئه وهی کرده بیانو تا هیزی تازه بنیترنه ناوچه که و کشانه وه یان دواخت له به رده م بی دهسه لاتی و که مته رخمی میری، خه لکی ته وریز خو بان هاتنه مه یان بو به رده نگاروبونه وهی چه کدارانه ی هیزه کانی روسیا، ههر چه ند توانا شیان ئه وهنده نه بوو، له ۲۷ی کانونی یه که می ۱۹۰۹ جه نگاوه ران په لاماری ئه وه هیزانه ی روسیا یان دا که له دژی په لاماره که ی ئه وان (واته جه نگاوه ران) ۱۰۰٪ حورمه تی شاره که یان شکاندبوو، به سه رو کایه تی جه نه رال (فوربانوف Vorbanov)، چونه ناوی و فرمانی خنکانندی ژماره یه که جه نگاوه ریان دا (۱۹۶۱)،

له کوتایی سالی ۱۹۱۱ دا، به رگری نازهریایجانیه کانی دژی هیزه کانی روسیا دهستی پی کرده وه، ئه ویش له ئه نجامی سه ره لسانی ئه و تنگ و چه له مه سیاسییه دژواره ی له تاکامی هه لوهستی روسیا دژ به هاتنی پسپوری دارایی ئه مریکی شوشتر، له ئیران دهنگی به ره له ستیکردنی که لوپه لی روسیا به رزیوه. له کوتایی کانونی یه که م پیکدادانی راسته وخو له نیوان سه ربازه کانی روس و خه لکی ته وریز و ره شت قه و ماو بووه هوی که و تنه وهی زیان له هه ردولا، که سه رچاوه کان جیاوازن له قه بلاندنی، به لام ئه وهی سه رنج راده کیشیت ته وریزییه کان لاشه ی سه ربازه کوژراوه روسه کانیان له تویهت کردبوو، ئه و کاره ی که رژی نامه ی تایسی له نده نیش وینه کانی له ژماره ی رژی ۱۵ی کانونی دووه می ۱۹۱۲ بلاو کرده وه. ئه وه ش پالی به پروسه کانه وه نا ره فتاری دلره قانه ی دهره ق به ته وریزییه کان بجولینه وه، ژماره یه کی زوریان لیگرتن و درانه دادگای تاییه تی که بو ئه و مه به سته پیک هاتبوو، فرمانی مردنیان دهره ق به ۹ که س له پیشه وایانی به رزی جه نگاوه رانی نازهریایجان جیه جی کرد و ناره زاییه کی توندی له ناو خه لک له دهره وه و ناوه وه نایه وه (۱۹۷۱).

پا په رینی ته وریز و تاکامه کانی له گه ل هه لوهستی شا له داگیرکردنی روسه کان و

(۱۹۶۱) پروفیسور و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه و تحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ۷۵.
 (۱۹۷۱) بو درژیته ی پروانه: H. Nazem, Op. Cit, PP. 105 - 108.

خراییه که ی دخی ئیرانیان قلیشاننده وه، جه نگاوه ران له باکور و باشور روه و تاران بزوتن، محمه مد عه لی شایان ناچار کرد واز له تهخت بیته ی بو ئه حمده پاشای کوری که بووه دواپاشای قاجار و تا سالی ۱۹۲۵ (۱۹۸) فرمانه وه ای ئیرانی کرد. شورش دهستوریش که نازهریایجانیه کانی هیزی بزوتنه ر و بنه رته تی بوون به ده دست تیوه ردانی راسته وخو ی داگیرکه رانی به ریتانی و، به تاییه تیش روس و به هاوکاری له گه ل حکومه تی شا له کوتایی سالی ۱۹۱۱ وای لیهات بتوانریت کوتایی پی به پیریت.

به دامرکاندنه وهی شورش دهستوری سه رده میکی کپ له خه باتی رزگاریخوای نازهری دهستی پی کرد، ئه ویش وه ک سه رجه م بزوتنه وهی نیشتمانی ئیران. به لام هه ی نیکیه ش زور جار دهنگی ناره زایی دژی بوونی روسیا له نازهریایجان به رز ده بووه که به لگه نامه کانی دبلوماسی نه یی روسیا له جاریک زیاتر توماری کردون (۱۹۹)، ههر هه مان با به تیش لایه نه کانی دیکه ی له ده وریه ری ئیران وروژاند. له چاوپیکه و تنیکی نیوان وه زیری هه نده رانی تورکیا عاسم بیگ و بالیوی روسیا له دهره وه ی بالا (جریکوٹ Chrikoff) وه زیری هیوای خواست که «به په له چاره ی گرفتی ته وریز بکریت»، به تاییه تی که دوویاتی ده کرده وه «نیگه رانییه کی گه وریه خستوته نیوان موسلمانه کانی تورکیا» (۲۰۰).

هه موو به لگه کان نیشانیان ده دا که فرمانه وه ایانی روسیا نه خشه یان داده نا تا دست به سه ر نازهریایجانی باشوردا بگرن بو ئه وهی له نزیکترین هه لدا بیخه نه سه ر ولاته که یان، بویه ده بینن له سه ر ئاستیکی فراوان هانی هاو نیشتمانییه کانیان و نازهریایجانیه کانی لایه نگرانی خو بان و ئیرانییه کانی دیکه یان ده دا بو وه چه نگ خستنی زه ی کشتوکالی. هه ره وک رژی نامه ی (تایسی) له نده نی له ژماره ی رژی ۱۸ی حوزه بیرانی ۱۹۱۴ دوویاتی ده کاته وه و به پالپشتی سه رچاوه کانی ره سمی ئیرانیش نزیکه ی سییه کی زه وییه کانی ئه و ناوچه یه که و تنه بن دهستی روسه کان. هه ندی سه رچاوه ی دیکه ش په نجه

(۱۹۸) بو درژیته ی پروانه: P. Sykes, Op. Cit, PP. 419 - 420.

(۱۹۹) «وه زاره تی هه نده ران. پیوه ندییه ده وله تییه کانی له رژیگاری ئیمپریالیزمدا. به لگه نامه کانی ئه رشیفه کانی حکومتی تزاری و حکومتی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیره ی ژماره سی، به رگی چواره م (۲۸)ی حوزه بیران - ۲۲ ته موز ۱۹۱۴، به زمانی روسی، مۆسکو - لینینگراد، ۱۹۳۱، ل ۳۱۵-۳۱۸، به لگه نامه ی ژماره ۲۵۵.

(۲۰۰) هه مان سه رچاوه، به رگی نۆزده مین، به شی دووه م (۱۴)ی کانونی دووه م - ۱۳ی مایسی (۱۹۱۲) مۆسکو، لینینگراد، ۱۹۳۸، ل ۱-۲، به لگه ی ژماره، ۳۴۶ و په راویزی ژماره ۲.

بۆ ئەو ۷۴٪ خاوەن مولکەکان لە نازەربایجان لە کاتی شەری یەکەمی جیهاندا لە پەغایای پروسیا لەوانە بوون کە لە لایەن ئەووە پارێزگاری دەکران (۲۰۱). ئا بەو جۆرە نازەربایجانی ئێرانی پێش شەری یەکەمی جیهان بەراستی ببوو ژێردەستە ی پروس، بەتایبەتیش دوای ئەو شوجاع ئەلەولە ی بەکریگیروای خۆیان کردە والی کە لە پروسەکان پروسیتر بوو، ئەوئەندە سستی لە هەلۆهستەکانی دەنواند بەپراوەیەک تەگەرە ی خستەبەر کۆکردنەوێ باج لە نازەربایجان بۆ خەزینە ی ناوەندی، کە بەتاکە سەرچاوە دادەنرا، تاران دەسلالانی خۆی لێیەو بەسەر ئەو مەلەبەندەدا راپەڕینتیت. هەرەو هە نەیهیتشت نازەربایجان بەشداری ئەو هەلێژاردنە نوێیە ی شورا بکات کە ئاداری ۱۹۱۴ دەستی پێ کرد (۲۰۲)، کاری گە یان دە پراوەیەک کە ئەحمەد پاشا بالق بوو پەلپێی لە ئاھەنگ گێپران بەبۆنە ی تاج لەسەر نانییەو وە گرت، بەئاشکراش فەرمانی لەویارەبەو دەکرد (۲۰۳).

لە سالانی شەری یەکەمی جیهان، نازەربایجان دووچاری جۆرە هە مەینەتی بوو، تاییەت کە خاکەکە ی بوو مەیدانی کارە سەربازییەکانی پروسیا و تورکیا و ئەلمانیا، ئەووە سەرەرای کردەوێ دەستوویئەوئەندە دەربەگە گەوەرەکان، کە بەراستی ببوونە رێگر و، بەئارەزووی خۆیان دزی و تالانیان دەکرد. ئەوئەش بوو هۆی دروستبوونی گرفتێ گەوەرە ی ئابووری، هەژارەکان گێرۆدە ی ببوون. لێرە بەسە ئاماژە بۆ نرخێ گەنم لە تەوڕیز بکەین کە بۆ نزیکە ی ۲۰۰ هەندە ی نرخێ پێش شەری بەرز ببۆ (۲۰۴).

هەرچەند هەلۆهست سەختیش بوو، بەلام نیشتمانیپەرەوئەران نازەربایجان مەیدانی خەباتیان چۆل نەکرد کە لە سالانی شەری شێوە ی جۆراو جۆری گرتەخۆ و یەک مەبەستیان هەبوو. لەگەڵ هەلگێرسانی ئاگری شەری (حزبی موحاهیدی نازەربایجان) لەو رێکخستە سیاسییانە بوو کە چالاکانە بەشداری شۆرشێ دەستووری کردبوو، چالاکی خۆی دەست پێ کردەو. لە سالانی شەری ئەندامانی حزب هاریکارێیان لەگەڵ ئەو هێزەنە ی تورکیا کرد کە

(201) H. Nazem, Op, Cit, P. 128.

(202) Ibid, P. 157 - 158.

(۲۰۳) «وہزارہتی ہندوستان - ہلنگ نامہ ی ئەرشیفەکانی حکومەتی کاتی»، زنجیرە ی سیتیەم، بەرگی چوارەم (۲۸ ی حوزەیران - ۲۲ ی تەمووزی ۱۹۱۴)، مۆسکۆ، لینینگراد، ۱۹۳۱، ل ۲۲۳، بەلگە ی ژمارە ۱۶۸.

(۲۰۴) بروانە: جبرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر و جنبش خیابانی، «انقلاب اکتبر و ایران»، از انتشارات شعبه تبلیغات حزب توده ایران، باکو، ۱۳۴۶، ل ۲۹۳.

بەشەکانی رۆژئاوای ئێرانیان داگیر کردبوو، چالاکی پەرۆپاگەندە ی کاریگەریان دژی دەسلالانی ناوەندی و هاوێپەمانەکانی دەکرد. کە ئیتحادییەکان لە دروشمەکانی (یەکیەتی ئیسلام) ی ئایینی هەلگە پانەووە بۆ دروشمەکانی (یەکیەتی تۆرانیەت) ی نەتەوێ، ژمارەبەکی زۆری نازەربایجانەکانی ئێران بەدەنگیانەووە چون و وتاریان لە رۆژنامەکانیان بلاوکردهو و دووپاتی تۆرانییەتی خۆیان دەکردەو. هەر کە نازەربایجانییەکانی باکوور بەیارمەتی تورکیا (کۆماری نازەربایجان) یان پێش کۆتایی هاتنی شەری دامەزراند، داویان لە نازەربایجانییەکانی ئێران کرد بچنە تەکیان، دروشمی گواستەنەوێ پایتەختیان لە باکوو بۆ تەوڕیز بەرز کردەو. رۆژنامەکانیشیان کە ژمارەکانیان دەگەیشتە تەوڕیز و شارەکانی سنوور، برەوێکی فراوانیان پەیدا کرد بوو، مژدە ی هەمان بیروباوەریان پراوەگە یان دە، کە بوو هۆی روژاندنی فەرمانرەوایی ئێران و نێوئەندە نەتەوێییەکانی فارس. رۆژنامەکانی ئەمانیش بەرەنگاری بیروباوەری نازەربایجانی جیاخاواز بوونەو (۲۰۵).

لەگەڵ جارێ شەری «کۆمەلە ی بلاوکردهوێ زانیاری) کۆبوونەوێەکی ئاناسایی لە تەوڕیز بەست بۆ تەوڕیز لەمەر هەلۆهست گرتنی ئەندامانی لە باروودۆخی نوێ، هەندیکیان دەیانەویست دۆخی شەری بۆ تەقاندنەوێ شۆرش لە نازەربایجان بۆزەنەو، هەندیکێ کەشیان دەیانەویست بەدەنە پال عوسمانییەکان و ئەلمانییەکان، تاقمی سیتیەمیش رای وایوو کە بەرژوئەند و دەخوایت هەلۆهستەکی بێ لایەنیان هەبیت. سێ کەس لە بەرزترین ئەندامانی کۆمەل (محەمەد عەلی خان و میرزا رەزاخان تەربیت و مەحمود غەنی زادە) سەریان لە بەرلین دا و بەهاوکاری لەگەڵ حەسەن تەقی زادە کۆمەلەبەکیان دامەزراند و گۆفاریکی تاییەتیان بەناوی (کاو) وە دەکرد، ژمارە ی یەکەمی میتووی ۲۴ ی کانوونی دوووەمی ۱۹۱۶ ی پێوە بوو، لە کیشە سیاسیەکانی ئێران دەو. بەتەواو بوونی شەری کۆمەلەکەش بزر بوو، کارگێریەتی (کاو) ش کەوتە دەست کەسانی ئاھەندام لە کۆمەل (۲۰۶).

سالانی شەری یەکەمی جیهان ئەستێرە ی سیاسیەکی لیبرال ناسراو بەشیخ محەمەد

(۲۰۵) بۆ درێژە ی بروانە: فوزی خلف شویل، ایران فی سنوات الحرب العالمیة الاولی، رسالە ماجستیر، کلیة الاداب، جامعة بغداد، ۱۹۸۳، ص ۱۸۳-۱۸۴.

(۲۰۶) بۆ درێژە ی بروانە: کریم طاهر زادە بەزاد، قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ل ۳۶۸-۳۷۶.

کۆنگره‌ی دامه‌زرانی له کۆتایی ئابی ۱۹۱۷د بەئاماده‌بوونی ۴۸۰ نوێنەر به‌ست، که نوێنهرانی خاوهن زه‌وییه لیبالییه‌کان و پرووناکبیرانی شوێشگێڕ و بۆرجوازییه نوێیه‌کان و هه‌ندی که‌سی هوشیاری کرێکار و پیشه‌گه‌ر و پیاوه نایینییه بچووک‌ه‌کان بوون (۲۱۳). شوێشی نوکۆتۆیه‌ری سۆشالیستی بووه نوخته‌ی گۆزانیکی گرنه‌گ له‌ خه‌باتی رزگاربخوازی نازه‌ربایجان له‌ ئێران. هه‌ر به‌کشانه‌وه‌ی هه‌یزه‌کانی رووسیا له‌ ته‌وریز و ئه‌رده‌بیل و شوێنه‌کانی دیکه‌ی نازه‌ربایجان، دۆخیکه‌ی له‌بارتر بۆ بزوتنه‌وه‌ی سیاسی له‌ دۆخی له‌به‌ریه‌کترزانی ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی، که تاران گه‌یژده‌ی بیه‌نا ئاراهه. پاشان گۆزانیکی فیکری به‌رچاویش به‌سه‌ر بۆچوونی سیاسی لایه‌نه رادیکاله‌کانی نازه‌ربیدا هات. پارتی دیموکراتی نازه‌ربایجانیش دروشمی دامه‌زراندنی رژیمی سۆشالیستی به‌رزکرده‌وه، داوای کرد جه‌ماوه‌ر به‌شداری له‌ به‌رپه‌رده‌ی ده‌سه‌لاتی حوکم بکه‌ن (۲۱۴). به‌لام به‌رابه‌ر به‌وه، به‌ده‌رچوونی رووسیا له‌ یارییه‌که‌ ده‌روازه‌کانی ئێران له‌به‌رده‌م هه‌یزه‌ چاوپنۆکه‌کانی دی که‌وته‌نه‌ سه‌رپشت. تورکه‌کان دیسان به‌شیکه‌ی زۆری خاکی نازه‌ربایجانیان به‌ته‌وریزیشه‌وه‌ داگیر کرده‌وه، دووباره‌ خیابانی و هه‌ندی له‌ هاوڕێکانی بۆ ورمی دوورخرانه‌وه. ئه‌لمانییه‌کان و ئه‌مریکییه‌کان و ئه‌وانی دیکه‌ش له‌ ناوچه‌ جوێره‌جوێره‌کانی ئێران جووله‌یان تیکه‌وته‌وه. به‌لام هه‌یج ده‌وله‌تیک ئه‌وه‌نده‌ی ئینگلیزه‌ که‌لکی له‌و باره‌ نوێیه‌ی ئێران وه‌رنه‌گرت، به‌ته‌واوی مه‌یدانیان بۆ چۆڵ بوو تا پێشان له‌وێ به‌شپه‌یه‌که‌ چه‌سپ بکه‌ن که‌ له‌وه‌به‌ر وینه‌ی نه‌بیته‌، به‌تاییه‌تی داوای ئه‌وه‌ی ئه‌لمانییه‌کان و تورکه‌کان ناچاربوون وه‌ک ئه‌وانی دیکه‌ له‌ خاکی ئێران بکشینه‌وه، چونکه‌ له‌ شه‌ری به‌که‌می جیهان به‌زیبون.

به‌ر له‌وه‌ی شه‌ر به‌دوو مانگ و شتییک بپه‌یته‌وه، و سوق ئه‌لده‌وله‌ وه‌زاره‌تیکه‌ی نوێی پێک هه‌ینا و هه‌یج کۆی له‌ هاوکاریکردن له‌گه‌ڵ به‌ریتانییه‌کان له‌ هه‌موو مه‌یدانیکیدا نه‌کرده‌وه. ئه‌وه‌نده‌ به‌سه‌ر برانه‌وه‌ی شه‌ر تینه‌په‌ری بوو، حوکمه‌ته‌که‌ی په‌یمانیکه‌ی نوێی

(213) Sh. A. Tagieva, Natsionalo-Osvoboditelone Divijenie V Iranskom Azerbaijane v 1917 - 1920, Baku, 1956, PP. 44-48.

ش. ۱. تاگییفا، بزوتنه‌وه‌ی رزگاربخوازی نیشتمانی له‌ نازه‌ربایجانی ئێران له‌ ۱۹۱۷-۱۹۲۰، به‌زمانی رووسی، باکو، ۱۹۵۶، ل ۴۴-۴۸؛ جیرائیل روئن دژ، انقلاب کبیر سوشالیستی اکتبر و جنبش خیابانی، ل ۲۹۷.

(214) N. S. Fatemi, Op. Cit., P. 250.

له‌گه‌ڵ له‌نده‌ن مۆرکرد، به‌نده‌کانی مافی وای به‌ئینگلیزه‌دا ئێرانی وای کرد که له‌ژێرده‌سته‌یی به‌ریتانی بکات (۲۱۵). به‌ستنی په‌یمانی ئه‌نگلۆ- ئێرانی شه‌پۆلیکی نازه‌ربایجانی تووندی له‌نیو ئێرانییه‌کان په‌یدا کرد. به‌لام حکومه‌تی و سوق ئه‌لده‌وله‌ په‌نای برده‌ به‌ر زنجیره‌یه‌که‌ کاری واکه‌ سنوور بۆ کاریگه‌ری به‌ره‌هه‌سه‌رانی نیشتمانی دابنیت. ده‌سه‌لاتی عورفی به‌سه‌ر تاران پایته‌ختدا سه‌پاند، بۆ ماوه‌یه‌که‌ درێژ و تا داوی سه‌عات ۹ی شه‌و هاتوچۆقه‌ده‌غه‌ کرا، چالاکی حزبی نه‌هه‌شت، سانسۆریکی تووندی خسته‌ سه‌ر چاپکراوه‌کان و جموجۆلی لیبالییه‌کان.

له‌ هه‌مان کاتدا په‌ره‌سه‌ندنی شوێنه‌واری جێ په‌نجه‌ی ده‌ست تێوه‌ردانی به‌ریتانی بووه‌ باریکی گران به‌سه‌ر شانی ئابووری ئێران، که به‌رده‌وام و به‌سه‌ختی دووچاری پاشماوه‌ی وێرانه‌یی ئابووری بیه‌و، ئه‌وه‌ی سالانی شه‌ر بۆی به‌جیه‌هه‌شتیه‌بوو. هه‌روه‌ها برانی پێوه‌ندی بازرگانی له‌گه‌ڵ رووسیا که ۷۰٪ ته‌رازووی بازرگانی ده‌روه‌ی ئێرانی پێک ده‌هه‌ینا به‌رامبه‌ر ته‌نها ۲۰٪ ئینگلیزه‌ گه‌رمه‌ی شه‌ردا (۲۱۶)، کاری له‌ دۆخی گشتی بازار کرد. بۆیه‌ باری چینه‌هه‌ژاره‌کانی دێ تیکچوو، شه‌قامی شه‌ره‌کان به‌سوپایه‌کی گه‌وره‌ی ده‌رژه‌که‌ر و بێ کار ته‌نران، په‌وکردن له‌ لادیه‌ بۆ شار و هه‌ندی جارێش بۆ ده‌روه‌ی ولات، بیه‌وه‌ دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی باو و بلاو.

به‌ته‌واو بوونی شه‌ر ئه‌و باروودۆخه‌ بووه‌ هۆی ته‌قینه‌وه‌ی باری سیاسی له‌ ولاتدا. له‌و ماوه‌یه‌دا زۆر شاری ئێران جموجۆلی جه‌ماوه‌ری و مانگرتنی کرێکارانه‌یان به‌خۆه‌بینی. هه‌له‌وه‌ست له‌ نازه‌ربایجان زیاتر له‌ هه‌موو ئێران مۆرکیکی کوشنده‌ی به‌خۆه‌گرت، راپه‌رینه‌یکه‌ی نوێ له‌ سالێ ۱۹۲۰ ته‌قیه‌وه‌ و به‌ناوی (راپه‌رینه‌ی خیابانی) چوه‌ ناو لاپه‌ره‌کانی میژوو، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی شیخ محمه‌د خیابانی رابه‌ری بوو، که له‌ رۆژی ۹ی نیسان (۲۱۷) و له‌ کۆبوونه‌وه‌یه‌که‌ی جه‌ماوه‌ری راپه‌رینه‌ی، ولایه‌تی نازه‌ربایجان پێوه‌ندی خۆی به‌ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی دژ به‌دیموکراتیه‌ت بری. داوای چهند رۆژیک نه‌خشه‌یه‌کی چاککردنی ده‌رباره‌ی کاروباری پرووناکبیری و دارایی له‌ نازه‌ربایجان راگه‌یاندا،

(۲۱۵) بۆ درێژه‌ی ده‌رباره‌ی پروانه: باه‌تی (رضا المازندرانی والعرش الايراني) له‌ ئه‌سلی کتێبه‌که‌ به‌زمانی عاره‌بی (دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر).

(216) H. Nazem, Op. Cit., P. 173.

(۲۱۷) به‌پێی هه‌ندی سه‌رچاوه‌ رۆژی هه‌وتی نیسانه‌.

نه خوشخانه‌یه‌ک و سنی فیرگه‌ی نویی له ته‌وریز دامه‌زراند که (المحمدية) و (فیوضات) و (حکمت) بوون. گوڤقاری (نازادایستان) ی بلاوکرده‌وه، که کاری په‌خشی (تیورو بیروباوهره‌کانی راپه‌ربینی) خسته‌ته‌ستوی خوی. نرخی که‌ره‌سته‌ی پیوستی ژبانی که‌م کرده‌وه، نازناوی ل‌ا‌برد، نه‌خشه‌ی دامه‌زراندنی سوپایه‌کی میلی دانا که ۱۲ هه‌زار جه‌نگاوه‌ری هه‌بێ (۲۱۸). خیابانی هه‌ولێ ده‌دا ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئیرانیش هان بدا که به‌پرووی وه‌زاره‌تی وسوق ته‌لده‌وله راپه‌رن. له ژماره‌ی رۆژی ۱۵ ی حوزیرانی ۱۹۲۰ ی رۆژنامه‌ی (تجدد) ده‌نووسیت و ده‌لێت (بزوتنه‌وه‌ی ته‌وریز ناگادارکرده‌وه‌ی چینی فه‌رمانه‌وه‌ی بۆگه‌نی تاران و نموونه‌یه‌کی چاکی هه‌ریمه‌کانی دیکه‌ی ولات بوو) (۲۱۹).

خیابانی له نووسین و دوانه‌کانی رۆژانه‌یدا (۲۲۰) له‌سه‌ر پیوستی (گۆربینی رۆژی حکوم له ئیران) موکړبوو به‌رۆژیمیکه‌ی کۆماری که (نازادی و به‌های ته‌خلاقه‌ی باشترو ئاسانکردنی زۆرتی ده‌رفه‌تی خوتندن (به‌ده‌ست بێنی) (۲۲۱).

جه‌ماوه‌ری نازه‌ربایجان زۆر به‌گه‌رم و گورپیه‌وه پیشوازی بزوتنه‌وه‌ی خیابانی کرد، زایه‌له‌ی شوپشگێرانی له هه‌موو شوپشگێر به‌رز بۆوه، تاییه‌ت له مه‌ل‌به‌ندی شاره‌کان (۲۲۲). شوپشگێرانی ده‌ستیان به‌سه‌ر مه‌ل‌به‌نده‌کانی میری داگرت و هه‌موو فه‌رمانه‌به‌رانی سه‌ره‌شایان ده‌رکرد، ته‌وانه‌ی دیکه‌ش چوونه ناو داموده‌زگا شوپشگێری نوییه‌کان، له‌وانه جه‌ندرمه‌کان که ژماره‌یه‌کی باشی له به‌شدارانی شوپشی ده‌ستووری تێدابوو. شوپشگێرانی ناویکی نوییان بۆ رۆژیمه‌که‌یان و ناوچه‌ نازادکراوه‌کان هه‌ل‌بژارد که (ازادایستان) بوو، واته (نیشتمان یا ولاتی نازادی)، حکومه‌تیکه‌ی تاییه‌تیشیان له رۆژی ۲۴ ی حوزه‌یرانی سالی ۱۹۲۰ پێک هینا، نوینه‌رانی پرووناکبیر و بازرگان و پیاوانی ئایینی و خاوه‌ن مولکه‌ بچووکه‌کان به‌شداربێیان تێدا کرد. حکومه‌تی (ازادایستان) ئامانجه‌کانی له‌و خاله

(۲۱۸) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ۴۰۷، ۴۹۵ - ۴۹۶، Sh. A. Ta-gieva. Op. Cit., PP. 98 - 99.

(۲۱۹) له N. S. Fatemi, Op. Cit., PP. 251-252. وه‌رگیراوه.

(۲۲۰) خیابانی ئیوارانی هه‌موو رۆژتیک دوانی بۆ خه‌لکی ته‌وریز ده‌دا (و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه و تحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ۷۹).

(221) G. Lenczowski, Russia and West in Iran (1918 - 1948), New York, 1949, P. 61.

(۲۲۲) رۆژیمی خیابانی بایه‌خی ته‌واوی به‌زه‌وی نه‌دا، ته‌وه‌ش بووه هۆی دووره‌ په‌ریزی جه‌ماوه‌ری به‌رینی جووتیاران تا ته‌ندازه‌یه‌کی به‌رچاو له قه‌وماوه‌ی شوپشگێرییه‌کانی ته‌وریز.

سه‌ره‌کیانه‌ی خواره‌وه کورت کردبۆوه:

۱- هه‌ل‌گێرانه‌وه‌ی رۆژیمی شا و دامه‌زراندنی رۆژیمیکه‌ی دیوکراتی.

۲- دواپی هینان به‌پاشکۆبه‌تی ئیران به‌ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌ داگیرکه‌ره‌کانه‌وه.

۳- دانی خۆرپه‌ری به‌نازه‌ربایجانی ئیران.

۴- دانی سه‌ره‌ستیه‌ی دیوکراتیه‌یه‌کان، چاککردنی ئابووری و پرووناکبیری و شتی دیکه‌ش.

قه‌وماوه‌کانی نازه‌ربایجانی شوپشگێر ترسیان خسته‌ دلی فه‌رمانه‌وه‌اکان و هه‌موو کۆنه‌په‌رستانی ئیران، بۆیه‌ په‌نایان برده‌ به‌ر ته‌نجامدانی کرده‌وه‌ی پیوست بۆ سه‌رکوتکردنی بزوتنه‌وه‌ی نیشتمانی نازه‌ری پێش ته‌وه‌ی له‌و هه‌واره‌ کاربگه‌ره‌ نوییه‌یدا بیه‌ته‌ شوپشگێری سه‌رتاسه‌ری وه‌ک شوپشی ده‌ستووری (۲۲۳). نه‌خشه‌ی حکومه‌تی شا دژی (ازادایستان) راسته‌وخۆ له‌لایه‌ن بالیۆزخانه‌ی به‌ریتانیا له تاران پشتیوانی لێ کرا، نه‌خوازه‌ که لایه‌نیکه‌ی گه‌وره‌ی ده‌نگی ناره‌زایی شوپشگێرانی نازه‌ربایجان دژی بوونی به‌ریتانیا بوون له ولاتدا، تاییه‌ت دژی په‌یمانی سالی ۱۹۱۹ که چهند جار له دوانه‌کانی خیابانی و له‌سه‌ر لاپه‌ره‌کانی رۆژنامه‌ی (تجدد) (۲۲۴) ناوی هاتوه‌وه. بۆیه‌ شتیکی سروشتی بوو به‌ریتانیه‌یه‌کان دژایه‌تی راپه‌ربینی خیابانی بکه‌ن، به‌قسه‌ی عه‌لی نازه‌ری دانهری کتیبی (هه‌ستانی شیخ محمه‌دی خیابانی له ته‌وریز) (۲۲۵)، ته‌دمۆندسیان به‌تاییه‌تی بۆ ناوچه‌که‌ نارد (بۆ کاریکی تیکده‌رانه‌). کاربه‌ده‌ستانی ئیران به‌هاندانی به‌ریتانیه‌یه‌کان پرۆیاگه‌نده‌ی درۆده‌له‌سه‌یان ده‌رباره‌ی خیابانی بلاوکرده‌وه، به‌جیاخواریان تاوانبار ده‌کرد، ته‌گه‌رچی داخوارییه‌کانی بریتی بوون له خودمختاری که به‌ته‌واوی له‌گه‌ل ناوه‌رۆکی ماده‌ی بیست و نۆه‌مین یاسای پاشکۆبی ده‌ستووری ئیران رێک بوو (۲۲۶).

تاران پیلانیکه‌ی فیلاوی بۆ له‌ناو‌بردنی راپه‌ربینی خیابانی دانا. (مخبر السلطنة هیدایت) یان به‌حاکمی نویی گشتی له‌سه‌ر نازه‌ربایجان دانا، ته‌وه‌ی هه‌ولێ ده‌دا خوی له کراسی یه‌کیکی پروا به‌بیروباوه‌ری لیبرالی بوو نیشان بدا. هیتزیکه‌ی قوزاق تا نازه‌ربایجان

(۲۲۳) له‌و ماوه‌یه‌دا ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئیرانیش جموجۆلی شوپشگێرییان تیکه‌وت، رووداوه‌کانی نازه‌ربایجانیش کاری له‌هه‌ندیکیان کرد.

(224) M. S. Ivanov, ochirk..., PP. 275 - 276.

(۲۲۵) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ۴۱۳.

(226) Sh. M. Badi, Op. Cit., PP. 136 - 137.

له گه‌لی هاتن، له نزیك ته‌وریز ئۆردووی هه‌لدا. حاکمی گشتی نوێ که‌وته گفتوگۆبه‌کی (دۆستانه) له‌گه‌ل سهرکرده‌کانی راپه‌رین، له‌بنه‌وه‌ش پتوه‌ندی گومان لیکراوی له‌گه‌ل که‌سانی کۆنه‌په‌رست ده‌به‌ست و وێژدانی که‌سه‌بوده‌له‌کانی ده‌کړی، ئه‌وانه‌ی خۆبان کوتابووه‌ ریزی شوێرگی‌پران. به‌دریژایی ده‌ رۆژی و تووێژیش، به‌دیقه‌ت قائمه‌کاریه‌کانیان ده‌رس کرد، به‌جۆزیک که‌ دلنیا‌یی خسته‌ دل و گیانی خیا‌بانی و هاو‌پێکانی. له‌ دوا‌ییدا (مخبر السلطنه) له‌ به‌ره‌به‌یانی ۱۲ی ئه‌یلوولی ۱۹۲۰ زه‌بیریکی نا‌کاو‌ی سره‌وانده شوێرگی‌پران، له‌گه‌لیا ده‌ستیان به‌سه‌ر بنکه‌کانی شوێرگی‌پراندا گرت و زیاتر له‌ ۳۰۰ خانووی سهرکرده‌کانی راپه‌رینیان دا‌گیرکرد و زۆربه‌یان کوژران و ئه‌وانی دیکه‌ش گیران. خیا‌بانی خۆی نه‌دا ده‌ست، له‌گه‌ل هه‌ندی له‌ لایه‌نگرانی بۆ ماوه‌ی دوو رۆژ به‌رگری کرد، تا به‌ناپه‌سه‌ندترین شپوه‌ له‌سه‌ر ده‌ستی په‌لامارده‌ران له‌ رۆژی ۱۴ی ئه‌یلوول کوژرا (۲۲۷)، بۆ ئه‌وه‌ی سهرده‌میکی خامۆشی دیکه‌ی نوێ له‌ خه‌باتی رزگاریخواری نازه‌ریاجان له‌ ئیتران ده‌ست پێ بکات.

راپه‌رینی خیا‌بانی هه‌رچه‌ند سه‌ری نه‌گرت، به‌لام یاریده‌ی به‌رزبوونه‌وه‌ی وشیا‌ری شوێرگی‌پری له‌ ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئیتراندا، بووه‌ به‌کۆ له‌ هۆکانی رووخانی وه‌زاره‌تی (وثوق الدوله)ی سه‌ر به‌به‌ریتانیا له‌ ناوه‌راستی سا‌لی ۱۹۲۰. وێرایی ئه‌وانه‌ش راپه‌رین هاو‌به‌شی له‌ ریسواکردنی که‌موکورتیه‌کانی حوکمی قاجاری کرد، که‌ دوا‌ی شه‌ر به‌ته‌واوی ئابرووی له‌به‌رچاوی ئیترانیه‌کان له‌ده‌ست دا‌بوو، دۆخیکی له‌بارتی لابرندی بۆ په‌خساند، ئه‌وه‌ی په‌زا مازنده‌رانی (پاشان په‌هله‌وی)زانی چۆن بۆ له‌ناو‌بردنی حوکمی ئه‌حمه‌دشا به‌کاری بێنیت، به‌وه‌ش دوا‌یی به‌سه‌رده‌می قاجاریه‌کان له‌ میژووی ئیترانی نوێ هات له‌ رۆژی ۳۱ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۵، بۆ ئه‌وه‌ی سهرده‌میکی نوێی دیکه‌ له‌ میژووی هاوچه‌رخ (ئیتران) ده‌ست پێ بکات له‌ رۆژی ۱۲ی کانوونی یه‌که‌می ۱۹۲۵، که‌ په‌زاشا دامه‌زرین و یه‌که‌م شای بوو (۲۲۸).

به‌ر له‌وه‌ی په‌زاشا به‌چه‌ند سا‌لیک بیه‌ته‌ سه‌ر ته‌خت توانی بزووتنه‌وه‌ و راپه‌رینه‌کانی شوێرگی‌پران له‌ لانی ناپارس له‌ ئیتران دل‌په‌قانه‌ سه‌رکوت بکات، بۆیه‌ سا‌لانی حوکمه

دکتاتۆریه‌که‌ی تا راده‌یه‌ک به‌سه‌رده‌میکی هیمن داده‌نریت، هه‌ر هه‌یج نه‌بیته‌ به‌رواله‌ت، له‌ میژووی ئیترانی هاوچه‌رخ. به‌لام راستیه‌که‌ی کاری که‌له‌که‌بوونی چه‌ندایه‌تی رقی پیروزی نیو ده‌روونی رۆله‌کانی ئه‌و گه‌لانه‌ له‌ په‌ره‌سه‌ندن دا بوو، تاییه‌ت له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سهرده‌می په‌هله‌وی له‌سه‌ر سیاسه‌تی شوێنیه‌کانی به‌فارسکردن بنیات نرابوو. پرۆفیسۆر م. س. ئیقانوف له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌لیت:

«ئیرانی سهرده‌می په‌زا شا زیندانیکی خامۆشی گه‌لان بوو، ساده‌ترین مافی که‌مینه‌ نه‌ته‌وايه‌ تیه‌به‌کان پیتیشیل ده‌کرا» (۲۲۹). سه‌ره‌رای زۆرداری و ئامرازه‌کانی سه‌رکوتکردن، به‌لام ناره‌زایی نازه‌ریاجانیه‌کان له‌ سه‌رده‌می په‌زاشا به‌شپوه‌ی جۆراوجۆر ده‌نوێت، ئه‌و په‌زا شایه‌ی، به‌قسه‌ی میژوونووسی ئینگلیز پیته‌رئه‌فیری، له‌ دل‌ه‌وه‌ رقی له‌ نازه‌ریه‌کان ده‌بۆوه‌ (۳۳۰). ئه‌و رۆژگار ده‌خیتکی نوێ له‌ خه‌باتی رزگاریخواری نازه‌ریاجاندا سه‌ری هه‌لدا، ئه‌ویش به‌گه‌شه‌ستاندن ده‌وری په‌نجده‌ران به‌کرتیکار و جووتیاره‌وه‌ تیدا. حوزه‌یرانی سا‌لی ۱۹۲۶ سه‌ریاز و جووتیاره‌کانی دیلمان، که‌ له‌ سه‌رده‌می په‌هله‌وی به‌شاهپور ده‌ناسرا، راپه‌رین (۲۳۱). په‌زا شا دل‌په‌قانه‌ سوپای بۆ سه‌رکوتکردن به‌کاره‌یتا. له‌ سا‌لی ۱۹۳۰ دوو هه‌زار جووتیاری مازنده‌رانی، له‌به‌رپینی ئاو له‌ زه‌ویه‌کانیان و کردنیان به‌زه‌وی شا، یاخیبوونیان راگه‌یاند، شاش هه‌یج سل‌ی له‌ به‌کاره‌یتانی هیز له‌ دژیان نه‌کرده‌وه‌، به‌ده‌یانیان په‌نایان برده‌ به‌ر لێره‌واره‌کانی ده‌ورو به‌ری. له‌ سا‌لی ۱۹۳۱ یاخیبوونیک له‌ کارگه‌ی شقارته‌ له‌ ته‌وریز قه‌وما، دوو مانگرتیش له‌نیو کرتیکارانی شه‌مه‌نده‌فه‌ر له‌ مازنده‌ران و ده‌ورو به‌ری قه‌وما. له‌ هه‌مان کاتدا هه‌ول‌درا بۆ دامه‌زراندنی ریکخراوه‌کانی کرتیکاران و لاوان له‌ گه‌ل له‌ شاره‌کانی نازه‌ریاجان (۲۳۲). هه‌روه‌ها له‌ شوینی دیکه‌ش، له‌ کاتی جۆراوجۆر، جموجۆلی وه‌ک ئه‌و رووداوانه‌ی ته‌وریز و مازنده‌رانیه‌کان به‌خۆوه‌بینه‌ی، که‌ په‌نگدانه‌وه‌ی ئه‌و واقیعه‌ تراژیدیایه‌ی چینه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی په‌نجده‌رانی سهرده‌می په‌هله‌وی بوو. ئه‌و بانگه‌وازه‌ی که‌ (کۆمه‌له‌ی له‌ناو‌بردنی ئیمپریالیزم) بۆ کرتیکارانی جیهانی نارد له‌ میژووی ۲۰ی ته‌مموزی ۱۹۳۱دا ده‌لیت:

(229) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 325.

(230) P. Avery, Modern Iran, P. 387.

(۲۳۱) ده‌سه‌لاتداری سهرده‌می په‌هله‌وی ناوی گه‌لی شار و ناوچه‌ی نازه‌ریاجانان گۆری.

(232) A. E. Diomin, V. V. Trubetskay, Iran V Godi Economicheskovo Crisisa, "Iran Ochirk Noveyshi Istori", Moscow, 1976, PP. 106, 109; M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 325 - 327.

(۲۲۷) بۆ درێژه‌ی پروانه: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیا‌بانی در تبریز، ۶۴۸-۶۵۲؛ جبرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر و جنبش خیا‌بانی، ۲-۳-۳۰۳؛ Sh. A. Ta-gieva. Op. Cit., PP. 113-114.

(۲۲۸) بۆ درێژه‌ی پروانه: بابته‌ی (رضا المازندارانی والعرش الایرانی) له‌ ئه‌سل‌ی کتیه‌که‌ به‌عاره‌بی.

«زیاتر له دوو ههزار زیندانی سیاسی له زیندانه‌کانی فارس دوو چاری بازار و ئەشکه‌نجە بوون. حکوومەتی پەهلەوی تەنانهت مافی ئەوه‌بیشیان ناداتی بدرینه دادگا. پێک‌خراوه شۆرشگێڕییەکانی کرێکارانی ئێران دوو چاری زەبروزەنگی دێندانە هاتوون» (٢٣٣).

بەلام رەزاشا تۆزقالتیک بایەخی بەرای گشتی ناو‌ه‌خۆ و دەر‌ه‌وه نەدا، بێ رەحمانە بەردەوام بوو لەسەر سیاسەتی سەرکوتکەرانی دەر‌ه‌ق بە‌نازەریایجانییەکان و ئێرانییەکان دی. بە‌پێلێنانی رۆژنامەکانی ئێران خۆیان، دادگا سەریازییە تایبەتەکان لە نیوێ دوو‌ه‌می سالی ١٩٣٢دا، ١٥٣ کەسیان تاوانبار کردووه، فەرمانی مردنیان بەسەر ٣٦ کەسیان جێبە‌جێ کردووه، ١٩ کەسیشیان حوکمی ئەبەدی دراوان. تێک‌راییی حوکمی ئەوانەیی دیکەش دەبکرده (٣٥٥) سال (٢٣٤).

له سالانی شەری دوو‌ه‌می جیهان، خەباتی رزگاری‌خواری نازەریایجان پێی نایە هەوارێکی نوێ له رەوتی پەرەسە‌ندنیدا، تایبەت دواي دوورخستنه‌وه‌ی رەزاشا له تەخت له رۆژی ١٦ی ئەیلوولی سالی ١٩٤١. لهو رۆژ‌ه‌وه تاران بە‌کرده‌وه هەموو دەسە‌لاتێکی له نازەریایجان له دەست دا، کە ببووه بە‌ش‌تیک لهو ناو‌چە‌یه‌ی کەوتبووه بن دەسە‌لاتی هێزە‌کانی سوڤیت (٢٣٥). راستییە‌که‌ی نازەریایجانی ئێران له سالانی شە‌ردا له ژانێکی شۆرشگێڕی بە‌سو‌د‌ه‌ژیا، بێ‌زاری زۆری هەرە زۆری دانیش‌تووانی گرتبووه. بە‌رێکەوت نەبوو کە محەمەد رەزا شا هاتە سەر تەخت دوو‌پاتی کردووه کە پێویستە چاک‌کردن (اصلاحات) بە‌ش‌تێوه‌کە‌ی تایبەت له نازەریایجان بک‌ریت (٢٣٦). لهو هەوارەدا داخواری نازەریایجانییە‌کان بریتی بوو له چاک‌کردنی دەستور بە‌ش‌تێوه‌کە‌ی ماف‌ه‌رە‌واکانی نە‌ت‌ه‌وه‌یی دابین بکات، دە‌ز‌گاکانی دە‌و‌لەت خاوێن بک‌ریت‌ه‌وه، نازادییە دیموکراسییە‌کان بە‌رە‌لا بک‌رین. لەبەر ئە‌وه‌ی لایە‌نه‌کانی حکوومەت بە‌ش‌تێوه‌کە‌ی تایبەت له دەست‌پێش‌خەری نازەریایجانییە‌کان دە‌ترسان، بۆیە پە‌نا‌یان برده بەر کاری سە‌یر سە‌یر دەر‌ه‌قیان. له سالی

(٢٣٣) بروانه: M. S. Ivanon, Ochirk..., P. 328.

(234) A. E. Diomin and V. V. Trubetskay. Op. Cit, P. 110.

(٢٣٥) ٢٥ی ئابی ١٩٤١، دواي پەرەسە‌ندنێ دەسە‌لاتی ئە‌لمانیا له ئێران، هێزە‌کانی سوڤیت چوونه ناو‌چە‌کانی باکوور، بە‌ریتانییە‌کانیش چوونه ناو‌چە‌کانی باشووری ئێران. دواي تە‌وا‌بوونی شە‌ری دوو‌ه‌می جیهان لێی کشانه‌وه.

(٢٣٦) بروانه: عبدالهادي کریم سلمان، ایران في سنوات الحرب العالمية الثانية، رسالة ماجستير، كلية الاداب - جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص ١٣٠.

١٩٤٤ شورا ئە‌ندامە‌تی سیاسی بە‌ناو‌بانگی نازەریایجان جە‌ع‌فەر پێشە‌وه‌ری پە‌سند نە‌کرد کە زۆری هەرە زۆری دە‌نگی دە‌نگە‌رانی تە‌ورێزی له هە‌لب‌ژاردنی ١٩٤٣ وەر‌گرتبوو، ئە‌و کارە‌ی بووه هۆی خروشانێ شە‌پۆ‌لیکی نازەریایجان له‌نیوێ نازەریایجانییە‌کان و کاری له تارانیش کرد، ٦٠ رۆژ‌نامە‌نووس له نووسە‌رانی رۆژ‌نامە‌کانی پایتەخت نازەریایجان دژی ئە‌و بریارە‌ی شورا دەر‌ب‌ری. بە‌هە‌مان شێ‌وه وە‌زارە‌تی ناو‌ه‌خۆ له سالی دوا‌ییدا دانی بە‌ئە‌ندامە هە‌لب‌ژێراوه‌کانی ئە‌نجوومە‌نی شارە‌وانی تە‌و‌ورێز نە‌نا (٢٣٧).

له‌گە‌ڵ تە‌وا‌بوونی شە‌ری دوو‌ه‌می جیهان نازەریایجانییە‌کان خە‌باتیان له‌پێ‌ناو مافە نە‌ت‌ه‌وا‌یه‌تیە‌کانیان بە‌تینتر کرد، له جاران زیاتر بایە‌خیان بە‌رێک‌خستن دا. ئابی ١٩٤٥ نیشتمانی‌پەرە‌رانی نازەریایجان (فرقه دیمق‌رات ازریایجان) (پارتی دیموک‌راتی نازەریایجان)یان دامە‌زراند، کە یە‌کە‌م کۆ‌نگ‌رە‌ی خۆی له رۆژی ٢ی تشرینی یە‌کە‌می هە‌مان سال بە‌ئامادە‌بوونی ٢٣٥ نوێنەر له تە‌و‌ورێز بە‌ست و بە‌درێژایی چوار رۆژ گ‌فتو‌گۆ‌یان دەر‌ب‌ری بە‌رنامە و پەرە‌وه‌ی ناو‌ه‌خۆ‌کرد، لیژنە‌ی ناو‌ه‌ندیان هە‌لب‌ژارد. هەر‌وا حزب ئۆرگانی خۆی بە‌ناوی (نازەریایجان) بە‌زمانی نازەری دەر‌کرد (٢٣٨).

جە‌ما‌وه‌رێکی فراوان له دە‌وری پارتی دیموک‌راتی نازەریایجان خ‌پ‌وونە‌وه. بە‌پێی ئە‌و زانیارییانە‌ی رۆژ‌نامە‌ی (نازەریایجان) له ژمارە‌ی رۆژی ٢٣ی کانوونی دوو‌ه‌می ١٩٤٦ بلاوی کردۆ‌ت‌ه‌وه، ژمارە‌ی ئە‌ندامانی حزب له کۆ‌تایی سالی ١٩٤٥ گە‌یشته دە‌و‌ر‌به‌ری حە‌فتا هە‌زار ئە‌ندام، پە‌نج و شە‌ش هە‌زاریان جووتیار و شە‌ش هە‌زاریان کرێ‌کار و سێ هە‌زاریان کاسب‌کار و دە‌هە‌زاریان ر‌وونا‌کبیر و دوو هە‌زاریان و‌ر‌دە‌بازرگان و پینج سە‌دیان و‌ر‌دە‌ مالیک و سە‌دیان پیاوی ئایینی بوون.

بەر له تە‌وا‌بوونی سالی ١٩٤٥ نازەریایجانییە‌کان هە‌نگاوێکی دیکە‌یان نا. بە‌هۆی ئە‌و کۆ‌بوونە‌وه جە‌ما‌وه‌ریانە‌ی له سە‌رتاسە‌ری نازەریایجانی ئێران بە‌رێ‌ه‌چوون، بریار‌دا ئە‌نجوومە‌نی گە‌ڵ دامە‌زرین، له رۆژی ٢٠ی تشرینی دوو‌م بە‌ئامادە‌بوونی ٧٤٤ نوێنەر له

(237) P. Avery, Op. Cit. p. 388; M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 367.

(٢٣٨) له سالانی شە‌ری دوو‌ه‌می جیهان و تایبەت دواي رووخانی رە‌زا شا، ژمارە‌ی ئە‌و رۆژ‌نامانە‌ی له ئێران دەر‌دە‌چوون بە‌ش‌تێوه‌کە‌ی بە‌ر‌چاو زێ‌ده بوون، تە‌نیا له تاران پایتەخت ١٠٣ رۆژ‌نامە و ٢٩ گۆ‌قار دەر‌چوون، له تە‌و‌ورێزیش چوار رۆژ‌نامە دەر‌دە‌چوون.

گشت چینه کۆمه لایه تیبیه کان و گشت ناوچه کانی دیکه ی نازهربایجان کرایه وه.

ئه نچومهن دروشمی (خودموختاری) بهرزکرده وه و لیژنه یه کی تاییهت هه لیبژیرا که له ۳۹ ئەندام پیک هاتبوو، بهرپه بردنی نازهربایجان و هه لیبژاردنی ئەندامانی ئە نچومهنی تاییهت نازهربایجان له گه ل مافی گفتوگو کردن له گه ل تاران بۆ چاره کردنی کیشهی نازهربایجان به ناستیانیه ی پین سپیرا. که هه لیبژاردنی ئە نچومهنی نیشتمانی نازهربایجان کرا، بۆ یه که م جار له میژووی ئیران، ئافرهت به شداری تیدا کرد، له ۲۱ ی کانوونی یه که می ۱۹۴۵ ئە نچومهن کرایه وه و ژماره ی ئەندامانی گه یشته ۱۰۱، ههروهه ئە نچومهن سه ره کایه تی حکومه تی نازهربایجانی خاوهن خودموختاری به جه عفر پیشه وه ری سپارد، که بهرنامه که ی له و خالانه ی خواره وه دیاری کردبوو:

۱- چه سپاندی خودموختاری بۆ نازهربایجان.

۲- هه لیبژاردنی ئە نچومهنه کانی کارگێری بۆ شار و هه ریمه کان.

۳- گوپینی دهسته ی جهنگاوه ران به سوپای میلی.

۴- زمانی نازهری بیهته زمانی رهسی.

۵- بلاوکرده وه ی خویندنی خۆرا و به زۆر، دامه زرانندی زانکۆیه کی تاییهت.

۶- په ره پیدانی پیشه سازی و بازرگانی.

۷- دانانی یاسای کار و ریکخستنی پیوهندی نیوان خاوهن زهوی و جووتیاره کان.

۸- دابه شکردنی زهوییه کانی دهولهت و زهویوزاری ده ره به گه کانی نازهربایجان، ئەوانه ی خۆیان دابوهه پال سهنگه ری دوژمان، به سه ره جووتیاران.

۹- دابینکردنی سه ره بهستی را و بیروباوه ر بۆ هه موو هاو نیشتمانی نازهربایجان.

له هه مان کاتدا حکومه تی پیشه وه ری رایگه یاند که دان به حکومه تی ناوه ندیدا ده نیته، هه ره فرمانی لیوه ی ده رجیت جیبه جیتی ده کات، ئە گه ره له گه ل بنه ماکانی خودموختاری جار دراوی نازهربایجان ناکۆک نه بیت (۲۳۹).

ههروهه زنجیره یه که کاریشی بۆ ریکخستنی پیوهندییه کانی نیوان جووتیاران و خاوهن

زهوییه کان کرد، که تاییهت بوو به دابه شکردنی به ره هم. ده وره یه ۲۶۰ هه زار هیکتار زهوی کشتوکالی به سه ره نزیکه ی ۲۱۰ هه زار جووتیاردا دابه ش کرد، کاروباری ئابووری ناوچه که ی ریکخست، کارگه یه کی بۆ پیشه سازی مافوور دامه زران، سه عاتی کاری رۆژانه ی کرده هه شت سه عات. ههروهه حکومه تی پیشه وه ری بایه خیتی تاییه تی به روونا کبیری و هونه ردا، دامه زرانندی (زانکۆی حکومه تی نازهربایجان) ی راگه یاند، ژماره یه کی زۆر فیرگه ی نوئی کرده وه، تیبی تاییه تی بۆ نه هیشته ی نه خوینده واری له لادی پیک هینا و فیرگه یه کی هونه ری و شانۆیه ک و تیبی موسیقای دامه زران. به و کرده وه نوئیانه وای لیتهات خه رجی گوژه ران (کلفه الحیاة) له ته وریزی دووه م شاری گه وره ی ئیران، بهرپه ره دوو هیندی تاران هه رزان بیت.

له دۆخی ئەو رۆژه ی ئیران و له ئەنجامی سه ره نه گرتنی تیکرایی هه ولی لایه نه کانی فه رمانه رها و ده ره به گه گه وره کانی نازهربایجان بۆ دروستکردنی گیروگرفت له نازهربایجان (۲۴۰)، حکومه تی (قوام السلطنه) ناچار بوو که له گه ل حکومه تی پیشه وه ری بکه وه ته گفتوگو، به مۆرکردنی ریککه وه تنامیه که له بهینی هه ردوولا له رۆژی ۱۳ ی حوزه یه رانی ۱۹۴۶ کۆتایی پین هات، به نده کانی ئەو ریککه وه تنه لایه نیکی گه وره ی داخوازییه کانی نازهربایجان بوو، به لām ده سه لاتدارانی ئیران توانییان به هۆی زنجیره یه که مانۆری سیاسی و له ئەنجامی پشتگیری راسته وخۆی له ندهن و واشنتۆن، بارودۆخیان کۆک بکه نه وه. هه ره له ناوه راستی سالی ۱۹۴۶ زهبری یه که له دوا ی یه که له وه ده سه که وه دیموکراتییه که مانه درا که ئیرانییه کان له ئەنجامی بارودۆخی شه ر و تیکشکانی فاشیهت و وه ده ستیان هینابوو. پاشان نۆره ی نازهربایجان و کوردستان (۲۴۱) هات. له ۲۱ ی تشرینی دووه می ۱۹۴۶ (قوام السلطنه) رایگه یاند که تاران ده یه وئ هیزه کانی بنیریه ته هه موو هه ریمه کانی ئیران بپ هه لا وێردن، گوایه به ئامانجی (دابینکردنی سه ره بهستی هه لیبژاردن) ی شوورا له خولی پا زده مینیدا. هیزه کانی ئیران به راستی پرویان له نازهربایجان کرد دوا ی بلاوکرده وه ی راگه یاندنه که به که متر له سی هه فته، شالاویکی تۆقاندنی به رفراوانی ده ست پین کرد، بووه هۆی کوشتن و گرتنی هه زاران نازهربایجانی و

(۲۴۰) ته نیا له ماوه ی مانگی تشرینی یه که می سالی ۱۹۴۵ کۆنه په رستان ده وره یه سه د که سیان له لایه نگرانی پارتی نازهربایجان به کوشته دا.

(۲۴۱) ده رباره ی رووداوه کانی کوردستان پروانه به ته ی (هه ندی راستی ده رباره ی خه باتی رزگاریخوازی کورد له ئیران).

هه‌لاتنی دهیان هه‌زاریان بۆ ناو خاکی ئازربایجانی سوڤتیت، جه‌عفه‌ر پیشه‌وه‌ری خوڤشی بۆ ئەوێ هه‌لات (٢٤٢). په‌پیتی ئەو زانیاریانە ی رۆژنامه‌ی (مردم) له ژماره‌ی رۆژی ٧ی ته‌ممووزی ١٩٤٧ په‌خشی کردوو، دوای له‌ناوبردنی حکوومه‌تی پیشه‌وه‌ری، فه‌رمانی مردن به‌سه‌ر - ٧٦٠ که‌س له دیموکراتیانی ئازهربایجان درا. قه‌وماوه‌کانی ئەو دواییه‌ زه‌برێکی کوشنده بوو له‌ خه‌باتی رزگاریخواری ئازهربایجان له ئی‌یران درا، پی‌ویستی به‌سالانیکی زۆر هه‌بوو تا سه‌رله‌نوێ هه‌ناسه‌ی بیته‌وه‌به‌ر، بۆ ئەوه‌ی جارێکی دی بیته‌وه‌ هه‌تیکی زه‌بر وه‌شین و دیار له‌ گۆره‌پانی سیاسی ئی‌یران. هه‌رده‌م خه‌باتی رزگاریخواری ئازهربایجان هه‌میشه‌ درکێکی زه‌هراوی بووه له‌بن که‌له‌که‌ی رژیمی په‌هله‌وی تا کۆتابوونی...

(٢٤٢) جه‌عفه‌ر پیشه‌وه‌ری له‌ نزیک پاکۆ به‌کاره‌ساتی ئۆتۆمبیل کۆچی دوایی کرد. گومان که‌وته سه‌ر باقرۆفی سه‌رکرده‌ی ستالینی سه‌ره‌رۆی، سکرته‌یری یه‌که‌می پی‌شوو ی پارتی کۆمۆنیستی ئازهربایجان، بۆ ته‌نجامدانی. ناوبراو له‌ گه‌ل بیری گوناها‌رکان و له‌ دار دران.